DE NIEUWE

mei
1964

5

ANNA MUNTJEWERF:

'Om erger te voorkomen'

NICO ROST:

Herinneringen aan Gottfried Benn

HERMAN HEIJERMANS
(1864–1924)

T. A. VAN KOOTEN
(een gedichtencyclus)

de evolutie van Gardsivik

boekbesprekingen van: *J. Presser, P. Valkenhurgh, P. v. d. Loeff, L. Ross*

STEM

Tristan Haan.

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

REDACTIE

T. Haan, Fr. de Jong Edz., Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, Sonja Prins (secretaresse), W. F. Wertheim.
Voor Vlaanderen: Frans de Bruyn, J. Kruithof.

Redactie-adres: Schalk Burgerstraat 32-III, Amsterdam-O.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. B. Delfgaauw, Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Drs. Th. van Tijn, Drs. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 14,– per jaar (*f* 7,50 per half jaar). Voor België Bfr. 215 per jaar. Andere landen *f* 17,50. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Anna Muntjewerf

'OM ERGER TE VOORKOMEN'

> So arbeiteten die Gaskammern noch ein volles Jahr. Erst im Sommer 1944 erreichte die sogenannte Tagesquote der Ermordungen ihren Höhepunkt. Am. 26. November liess Himmler die Krematorien sprengen. Zwei Monate später wurden die letzten Häftlinge in Auschwitz durch russische Soldaten befreit.
>
> *(einde van Rolf Hochhuts Stellvertreter)*[1])

Bij de Rotterdamse première van 3 april j.l. van *De Plaatsbekleder* heeft het publiek zich keurig gedragen volgens de hierover verheugde NRC: Geen wonder blijkbaar:

> Wat zou er trouwens deze avond te protesteren te zijn geweest? Het was wel duidelijk dat er naar gestreefd was om zoveel mogelijk alles te vermijden wat voor roomskatholieken schokkend had kunnen zijn. Hochhuts tekst was op plaatsen die aanstoot zouden kunnen geven duidelijk afgezwakt. Een enkel voorbeeld. De schrijver laat de jonge priester Ricardo Fontana, die zich heeft ingezet voor de vervolgden, in het gesprek met zijn vader uitroepen dat een paus, die aarzelt om zijn steun te laten horen tegen de massamoorden op de Joden, een misdadiger is. Eric Schneider als Ricardo slikte het woord misdadiger in. (NRC 4 april j.l.).

Alle lof voor de traditionele en beroemde Nederlandse tolerantie en de in deze zo fijngevoelige opvoering o.l.v. Richard Flink. We houden er goddank de zuiltjes mee overeind. Herrieachtige tonelen die zich afgespeeld hebben bij de voorstellingen in Berlijn, Wenen en blijkbaar vooral in Parijs passen het beschaafde — gesubsidieerde — Nederlandse schouwburgpubliek niet.

Ieder land en iedere stad heeft zo zijn eigen problemen

---

[1]) Een uitstekende Nederlandse vertaling van Gerrit Kouwenaar is bij Contact verschenen, onder de titel *De Plaatsbekleder*.

met De Plaatsbekleder. Bij de opvoering in West-Berlijn heeft regisseur Piscator in de allerlaatste slotzin de laatste gevangenen wel laten bevrijden maar 'durch russische Soldaten' maar weggelaten.[2])

Het stuk van Hochhut is nu eenmaal vanwege de lengte in zijn totaal onspeelbaar. Alle verkortingen zijn daarom noodzakelijkerwijze beperkingen èn interpretaties. De bewerking van Anty Westerling voor Nieuw Rotterdams Toneel is, alweer volgens de NRC, eerlijker tegenover Hochhuth dan de bewerking die in Bochum is gegeven, die veel meer toegespitst was op de houding van de paus (NRC, 18 maart j.l.). In Rotterdam heeft men, met coupures natuurlijk, meer geboden:

> Men krijgt hier dus ook een blik in de Jägerkeller sinds het begin van de luchtaanvallen op Berlijn, de plaats van samenkomst van S.S.'ers en aanverwanten, en in het hoofdkwartier van de Gestapo te Rome met o.a. de gebruikelijke mensonterende behandeling van Joden. Men krijgt voorts grepen uit de Auschwitzscènes. (NRC, 4 april j.l.).

Of de interpretatie van de regisseur t.a.v. de houding van de paus t.a.v. Hochhuths bedoelingen helemaal 'eerlijk' is lijkt me een vraag. Hij legt de nadruk op het algemene menselijke tekort, van iedereen en alle instanties ten opzichte van de Jodenvervolgingen.

> Het stuk appelleert aan het geweten van iedereen, aldus Flink, die over Pius XII te kennen geeft: een man die aan het hoofd stond van een in die tijd verkalkt instituut; een redelijk man, die een beleidsfout heeft gemaakt. (NRC, 18 maart j.l.).

Dit laatste staat recht tegenover de mening van Hochhuth die de paus, als Plaatsbekleder van Christus op aarde, zijn zwijgen toen de nood het hoogst was, als een zware schuld aanrekent, vooral omdat het zijn — onbewijsbare — stelling is dat de Nazis een *duidelijk* en *openlijk* protest van het het hoofd van miljoenen katholieken nooit hadden durven

---

[2]) Carl Amery wijst er in zijn stuk 'Der bedrängte Papst' (in: *Summa Iniuria* enz. p. 90) terecht op dat het schrappen van juist deze woorden absoluut tegen de bedoeling van Hochhuth moet zijn: de 'kruistochtidee' tegen het communisme is een van de belangrijkste motieven voor de paus om niet tegen Hitler op te treden.

negeren, waardoor de vergassingen op zijn minst vertraagd zouden zijn tot na de 'overwinning' van Hitler, die na Stalingrad al hoogst dubieus was geworden. Ergo: het zwijgen van de paus heeft de Nazi's de vrijheid gegeven door te gaan met hun miljoenenmoord. Overduidelijk maakt Hochhut deze visie in de na het stuk gegeven keuze uit zijn documentatiemateriaal: Der Vatikan und die 'Endlösung' (p. 236 e.v.), waarin hij eveneens aantoont dat het Vaticaan volledig op de hoogte was van de gebeurtenissen. In vele interviews heeft hij dit onomwonden benadrukt, o.a. in een gesprek met Der Spiegel:

> Ik moet er van uitgaan dat terwijl voor de deur van de paus de Joden bijeengedreven werden, het Vaticaan er zich met een kletserig, nietszeggend artikel in de Osservatore van afmaakte. Dat was, om het eens duidelijk te zeggen, buitengewoon weerzinwekkend. Als in deze situatie van mijn stuk de paus duidelijk negatief naar voren komt, is dat zijn schuld, niet de mijne. (NRC, 18 maart).

In de grote vierde akte, Il Gran Rifiuto, waarin Ricardo, gesteund door zijn vader graaf Fontana die als leek een belangrijke post aan het Vaticaan bekleedt, probeert de paus te doordringen van de noodzaak van een openlijke stellingname, tekent hij de paus als een koude berekenende diplomaat (volledig gesteund door 'de kardinaal'). De paus beklaagt zich bitter dat Ricardo niet tevreden is met alles wat de Kerk doet: de Romeinse kloosters zitten vol met ondergedoken Joden en de voedselvoorziening is hem een 'voorwerp van aanhoudende zorg'. Ook vertelt hij Ricardo dat de Kerk voor veel goud de Jodenvervolgingen in Italië heeft proberen af te kopen.

Hochhuth probeert hiermee kennelijk een maximum aan rechtvaardigheid zijnerzijds t.o.v. de paus en de hulp die de Kerk incidenteel geboden heeft, duidelijk te maken. Maar angst voor het communisme drijft Pius tot een gecompliceerd diplomatiek spel waarin Hitler moet fungeren als buffer tegen een eventueel naar het Westen oprukkend Rusland:

> PAPST: Hitler allein, lieber Graf, verteidigt jetzt Europa. Und er wird kämpfen, bis er stirbt, weil ja den Mörder kein Pardon erwartet. Dennoch, der Westen *sollte* ihm Pardon gewähren, solange er im Osten nützlich ist.
>
> .....
>
> Wie dem auch sei: die Staatsräson verbietet, Herrn Hitler

als Banditen anzuprangern, er muss verhandlungswürdig bleiben. Wir haben keine Wahl.
.....

RICARDO: .....
Doch kann ich nicht verstehen, dass wir auch nur erwägen, Hitler als Werkzeug zu benutzen.

PAPST: Ein Werkzeug, dass wir fallenlassen werden, so schnell es geht .....

(p. 164 e.v.)

Onder druk van de beide Fontana's dicteert de paus eindelijk een 'protest':

PAPST *(diktiert)*: Zum ..... Heiligen Vater ..... dringt eindringlicher und *mitleiderregender* denn je der Widerhall des ..... des Unglücks, welches der gegenwärtige Konflikt durch seine Dauer ..... ständig vermehrt.

KARDINAL: Das wird den Deutschen noch sehr leid tun, ja
.....

PAPST *(geht jetzt beim Diktat auf und ab):* Nachdem der Papst sich, wie man weiss, vergebens bemüht hat, den Ausbruch des Krieges zu verhindern, indem er ..... indem er ..... die Leiter der Völker warnte, zu der heute so entsetzlichen Gewalt der Waffen zu greifen, hat er nicht unterlassen, von allen in seiner Macht stehenden Mitteln Gebrauch zu machen, um die Leiden zu lindern, die ..... die ..... in *irgendeiner* Form Folgen des ungeheuren Weltbrandes sind. Mit dem Anwachsen so vieler Leiden hat sich die universale und väterliche Hilfstätigkeit des Papstes noch vermehrt .....; sie kennt
.....

PAPST *(mit groszer Geste und erhobener Stimme)*: ..... kennt keinerlei Grenzen, Komma, weder der Nationalität, Komma, noch der Religion, noch der *Rasse*
(Zu den Fontanas): Zufrieden, ihr Lieben im Herrn?

(p. 170)

De kardinaal, zeer onder de indruk van de vermelding van de rassen, probeert er een schepje bovenop te doen, door het dictaat uit te breiden met een protest tegen de arrestaties van de Joden in Rome....

PAPST *(heftig, abwinkend):* Nein, Eminenz, nein doch, nein. Nicht so direkt und nicht so detailliert: das wäre ja schon

eine Stellungnahme zum Kriegsgeschehen. Der Heilige Stuhl soll dem *neutralen* Geiste eine Wohnstatt bleiben.
.....

PAPST: Nun sagen Wir: durch die erhöhten ..... ja: durch die *erhöhten* Leiden so ..... so *vieler* Unglücklicher. Eminenz, Wir denken, das ist *umfassender*, als wenn Wir nur die Juden hier erwähnen.

KARDINAL: Das ohne Frage, ja, nicht wahr, Heiligkeit: umfassender gewiss.

(p. 171)

Ricardo kàn zich hiermee niet tevreden stellen en begint opnieuw, hoewel de paus zich inmiddels alweer met zijn 'zaken' bezighoudt en eist: 'Heiligkeit, sprechen Sie Hitler ultimativ an'. (p. 173).

. . . .

Ondertussen heeft Ricardo zich de Jodenster op de soutane gehecht, tot grote opwinding en ergernis van allen, en vooral van de paus, die bij het ondertekenen van het zojuist opgestelde document zijn vingers met inkt bevlekt. Toch een 'menselijk' geschokte paus? Of alleen maar verbijstering over de ongehoorzaamheid van Ricardo die weigert de Jodenster af te doen. En die vertrekt met de woorden:

Gott soll die Kirche nicht verderben, nur weil ein Papst sich seinem Ruf entzieht.

(p. 175)

Ricardo gaat met de Romeinse Joden mee naar Auschwitz, als Plaatsbekleder van de Plaatsbekleder, om de Kerk te redden. Als zinloze martelaar? Ook Hochhuth laat de vraag open.

De aanval van Hochhuth op de paus die als Stellvertreter Christi gefaald heeft door zijn zwijgen *is* het centrale thema van het stuk. De Berlijnse opvoering van Piscator heeft dit benadrukt, evenals blijkbaar in versterkte mate in Bochum is gebeurd.

Toch heeft Hochhuth tegelijkertijd meer willen geven: inderdaad een appèl aan het wereldgeweten, het stellen van de schuldvraag die voor iedereen geldt, toen en nu. Daardoor heeft zijn stuk een *dualistisch* karakter gekregen. De tweede scène in de Jägerkeller, het 'opvoeren' van Auschwitz, de gebeurtenissen bij de Jodenvervolgingen in

Rome kunnen niet gemist worden als men Hochhuth recht wil doen. Ook de documentatie beperkt zich niet tot rechtvaardiging van zijn aanval op Pius. Krupp ontbreekt niet (p. 262), evenmin een lik uit de pan voor het Rode Kruis (p. 250).

Ook zonder de — om het speelbaar te maken — noodzakelijke bekortingen zouden door het dubbele karakter van het stuk de interpretaties altijd gebleven zijn. Zwakte van de compositie of pleit het voor de dramatische kracht? Er is veel over getwist (zie b.v. Barbara Klie: 'Der Stellvertreter' - Drama oder Pamphlet' in Summa Iniuria). Misschien is het beter geschikt als 'lees'- dan als 'speel'-stuk.

Der Stellvertreter is behalve een 'christelijk drama' een historisch stuk: het schildert een situatie van twintig jaar geleden. Voor de middelbare schooljeugd van nu is de oorlog werkelijk geschiedenis, voorbij. De gevolgen en de consequenties hebben we echter nog te dragen, zullen op alle mogelijke terreinen nog heel lang doorwerken en dat deel ervan dat werkelijk passé is hebben we nog lang niet verwerkt. De 'schuldvraag' b.v. is van een brandende actualiteit, niet alleen om duidelijke zondebokken te kunnen aanwijzen, maar ook om een actuele politieke stellingname mogelijk te maken en vooral te rechtvaardigen.

De historische actualiteit is ook een kant van het dualisme van het stuk, duidelijk merkbaar bij de kritiek, pro en contra, die het stuk heeft opgeroepen, ook in kerkelijke kringen.

Een Nederlands Katholiek standpunt is in Streven geformuleerd door C. L. Brenninckmeijer S. J. in zijn: Paus Pius XII en de Joodse tragedie. Deze recensent die veel kritiek heeft op Hochhuths voorstelling van zaken, noemt het stilzwijgen van Paus Pius XII kenmerkend voor heel de kerk en de christenheid. Hij eindigt zijn artikel dat in drie opeenvolgende nummers van 'Streven' is verschenen aldus:

> ..... zijn vooringenomen kijk op de Paus heeft ons toch voor de veel wezenlijker vraag geplaatst, of de Kerk als geheel niet schuldig is geworden. Nu wij een zoveel beter overzicht over de toenmalige gebeurtenissen hebben, is het vermoeden en de mening gewettigd, dat de Kerk destijds duidelijker had moeten spreken. Daarbij mogen we dan niet uit het oog verliezen, dat wij in dat geval ook de bereidheid hadden moeten tonen tijdens de opkomst van het nationaal-socialisme een onomwonden christelijk

‚neen' te spreken tegen het optreden der Nazi's. Aangezien dit blijkbaar niet fors en algemeen door de christelijke wereld is geschied, had de christenheid in een later, nog gruwelijker stadium van het Nazisysteem grotere bereidheid moeten tonen het martyrium te aanvaarden, dat de bezeten wildeman Hitler niet geaarzeld zou hebben aan haar op te leggen voor dit bewijs van verzet. Het is de positieve kant van Hochhuts negatieve stuk, dat wij thans deze vraag niet meer vrijblijvend uit de weg kunnen gaan. (Streven, april 1964, p. 691).

Rowohlt heeft een verzameling artikelen uitgegeven in september 1963, toen de discussies nog in volle gang waren, onder de titel: *Summa iniuria oder durfte der Papst schweigen? Hochhuths 'Stellvertreter' in der öffentlichen Kritik.* Het is een verzameling 'Wichtiger Stimmen, die sich im In- und Ausland in der Diskussion über Rolf Hochhuths Drama zu Worte meldeten. . . .'

Er is een keuze gedaan uit ongeveer 3000 brieven en kritieken, gericht aan uitgever en auteur. De anonieme scheldbrieven zijn — misschien wel jammer: een Duits 'Pays Bah' is het daardoor niet geworden — niet opgenomen. Bovendien: 'In diese Debatte einbezogen konnte allerdings nicht werden, was sich 'Deutsche Nationalzeitung und Soldatenzeitung' nennt; unterhalb einer bestimmten Grenze an Denk- und Artikulationsvermogen ist ein Gespräch nicht mehr möglich'.

Dat laatste is zonder meer waar, maar een paar voorbeelden ervan als illustratie van de opinies die bepaalde Duitse kringen er nog op na houden, zouden me niet ongewenst geleken hebben.

> Die Frage nach dem Verhältnis von Macht und Moral ist so alt wie diese Begriffe selbst, und so darf es nicht verwundern, dass die Meinungen besonders krass und heftig aufeinanderprallen, wenn eine der fundamental moralischen Machtsinstitutionen des Abendlandes zur Debatte gestellt wurde: der Stuhl Petri.

Daarom:

> Dieses Taschenbuch bringt also nichts Unbekanntes — soll kein neues Material aus Geschichte oder Kirkengeschichte publizieren, sondern kontroverse Stimmen zum Dialog, zum Disput vereinen. (Uit de Vorbemerkung van Fritz J. Raddatz.)

Het is inderdaad een verzameling 'wichtiger Stimmen', bijzonder zwaarwichtig af en toe, wat ook trouwens moeilijk

anders kan bij een dergelijk onderwerp. De bijval en afkeuring van lekenkant is vaak het best leesbaar (voor een leek). De bijvalsbetuigingen van individuele geestelijken, katholiek of niet, getuigen van een eerlijk worstelen om met Kerk en geweten in het reine te komen of te blijven.

De houding van de R.K. Kerk zelf, officieel en officieus is langzamerhand wel bekend. Ondanks dat toch een voorbeeld:

> Die deutschen Katholiken können nur traurig und beschämt davon Kenntnis nehmen, dass im freien Westberlin ein Theaterstück „Der Stellvertreter" aufgeführt wird, in dem das Andenken Papst Pius' XII, dessen wir in grösster Liebe und Verehrung gedenken, auf das hässlichste verunglimpft wird. ..... Wenn aber wir als Deutsche uns so ein Theater gefallen lassen, ohne es erbittert abzulehnen, machen wir uns wieder einmal anstössig vor aller Welt. Gerade in Westberlin sollte man das begreifen!
> 'Erklärung des Präsidenten des Zentralkomitees der deutschen Katholiken' (Karl Fürst zu Löwenstein, p. 67 van Summa Iniuria).

Het zal Fürst zu Löwenstein uitermate verheugen 'dat een christendemocratische afgevaardigde, Luigi d' Amato, in het parlement aan de Italiaanse minister van sport en vermakelijkheden heeft gevraagd, welke stappen deze heeft genomen om vertoning van Der Stellvertreter in Italië te voorkomen' (NRC, 28 maart j.l.). (Volgens een mededeling van Hochhuth zullen er voorstellingen komen in een klein theater in Rome.)

Eén van de belangrijke discussiebijdragen in *Summa Iniuria* is van Carl Amery.

Amery spreekt zonder meer van een 'pausdrama' (In: Der Bedrängte Papst, *Summa Iniuria*, p. 84), vergelijkbaar met de 'Nachfolger' van Reinhard Raffalt. Een vergelijking die hij ook werkelijk maakt om zijn – overigens gunstige – stellingname t.o.v. *Der Stellvertreter* duidelijker te maken.

Amery heeft een analyse gegeven van het karakter van het Duitse katholicisme in zijn boek: *Die Kapitulation oder Deutscher Katholizismus heute* (Rowohlt, mei 1963), waarop hij in dit artikel terugkomt met zijn stelling dat het Duitse Katholieke volksdeel rijp was voor de kapitulatie voor het fascisme en dat een protest en een strijdbare houding van de geestelijkheid toen nauwelijks weerklank zou hebben gevonden. Daarom staat hij uiterst gereserveerd tegenover Hochhuths stelling dat een openlijk protest van de paus midden in de oorlog wèl effect zou hebben gehad, maar hij

laat de mogelijkheid open. (*Summa Iniuria*, p. 90). Het typische karakter van het Duitse katholicisme en de ontwikkeling van het pausdom – zoals hij dat ziet – geeft hem ook een verklaring voor de vele en felle anti-reacties op Hochhuth.

Door alleen maar van een pausdrama te spreken miskent Amery het dubbele appèl van Hochhuth op kerk- èn wereldgeweten, wat ook medebepalend is voor de geschakeerdheid van de pro- en contra's.

Opmerkelijk is overigens dat Hochhuth in zijn centrale thema: Pius XII had openlijk en duidelijk *moeten* protesteren, zo *enkelvoudig* is. Hochhuth eist in de eerste plaats een handelen van de paus als plaatsbekleder van Christus op aarde.

De R.K. Kerk en daarmee haar hoofd, de paus, heeft echter een dubbele functie: die van plaatsbekleder, maar tegelijkertijd is de Kerk een instituut. De 'tragiek' van Kerk, paus en misschien voor iedere Christen ligt in de wezenlijke onverenigbaarheid van beide functies, die toch als een Siamese tweeling vergroeid zijn en ook alleen op deze manier kunnen voortbestaan. Hochhuth eist – op een werkelijk kritiek moment en vanuit een echt christelijk standpunt – een *scheiding:* het in de allereerste plaats in de praktijk brengen van het hoogste christelijke beginsel, de naastenliefde, t.b.v. miljoenen onschuldigen. Dat de paus hierin tekort is geschoten veroordeelt hij hard en fel, vanuit zijn christelijk geloof. Vanuit deze keuze is een veroordeling noodzakelijk geworden. (Of een protest van de paus werkelijk het effect zou hebben gehad dat Hochhuth veronderstelt, is in wezen irrelevant, evenals de vraag of b.v. Johannes XXIII een andere houding zou hebben ingenomen.) De stellingname die Hochhuth van de paus eist is onmogelijk: de beide functies van het pausdom zijn onverzoenlijk, onverenigbaar, maar volstrekt onscheidbaar. Zolang de Kerk zich als instituut zal handhaven – wat ook haar nieuwe organisatievorm zal worden na het jongste concilie – zal zij als machtsapparaat 'onbetrouwbaar' blijven, zoals iedere machtsconcentratie, gebaseerd op welke ideologie ook.

Waar Hochhuth dus dualistisch had moeten denken – dus oog had moeten hebben voor de dubbele positie van het pausdom – is hij simplistisch. Zijn dualismen, zoals het ethische beroep op het wereldgeweten tegenover dat op de Kerk, en het actuele element in zijn drama naast het historische, hadden in een erkenning van dit dualisme hun bekroning moeten vinden. Hoewel hij dan zeker minder

bijval – vooral minder van de kant van individuele Katholieken – zou hebben gevonden.

Een derde dualisme dat we bij Hochhuth wel kunnen constateren, is dat hij een ouderwets idealisme vertoont. Ouderwets, niet om zijn christelijke stellingname – misschien ook wel daarom – maar zijn roepen om, zijn eisen van een in de praktijk onmogelijk zuiver door te voeren idee. Eén van de redenen, ook dit, waarom Hochhuth ondanks alle kritiek zoveel bijval vindt, in ieder geval zoveel mensen bezighoudt, is dat we gedwongen zijn te kiezen uit ideeën en ideologieën die grotendeels hun zin en waarde voor ons verloren hebben. In die zin is zijn 'ouderwetsheid' actueel, omdat hij (èn de kritieken) een afspiegeling is van de situatie waarin we ons – zeker in 'het Westen' – bevinden.

Zonder het houvast van een 'idee' kunnen we het blijkbaar nog niet. Toch vertegenwoordigt Hochhuth een tussenfase, waardoor zijn stuk, niet alleen om het thema, typisch tijdgebonden is.

We zullen, naar alle waarschijnlijkheid, moeten leren leven in een ideologisch vacuum, wat wel eens een geweldige reinigende werking zou kunnen hebben. Hierna en hieruit zullen wel nieuwe inhouden groeien. Tijdens het vacuum zullen we alleen duidelijk kunnen zijn in het 'nee' zeggen – tegen Jodenvervolgingen en alle andere vormen van racisme b.v. – het volledige en overtuigde 'ja' zal nog maar zelden een kans kunnen krijgen.

Wat niet betekent dat er geen grote èn noodzakelijke betrokkenheid zal zijn bij het algemeen menselijk gebeuren en de problematiek daarvan, integendeel.

P. Spigt

HERMAN HEIJERMANS
(1864–1924)

In dit jaar van herdenken van zijn geboorte, nu honderd jaar geleden, komt het paradoxale karakter van Heijermans' positie in onze cultuur wel duidelijk aan het licht. Bijna zonder één afwijking constateren bevoegde recensenten, ervaren schouwburgbezoekers, dat hij onze grootste toneelschrijver is en dat zijn stukken niets verloren hebben van hun legendarische dramatische spankracht. Maar daarbij vraagt men zich tegelijk af, waarom — afgezien van een zekere traditie bij het volkstoneel — er in ons land toch geen sprake is van enige ware Heijermans-cultuur. In de afgelopen jaren werd uiterst zelden iets van hem gespeeld; zijn werk is al sinds onheuglijke tijden niet meer te koop; onze kinderen kennen in het gunstigste geval de náám *Op Hoop van Zegen*, maar ik geloof niet dat zij ooit gehoord hebben van *Allerzielen*, *De Opgaande Zon*, *Eva Bonheur* en *Ghetto*.

Tòt dit jaar — met de grote successen van *Uitkomst*, van een nieuwe Kniertje, van een verjongde Wijze Kater — meende men Heijermans te kunnen archiveren als een roemrucht toneelschrijver, die door zijn onverhuld-sociale tendenzen in de snel veranderde samenleving toch eigenlijk niet meer te spelen was. Een groot magiër van het toneel wàs hij, daar wordt niet aan getwijfeld; de acteurs die hem speelden getuigen, dat zijn dialogen van een ongekende natuurlijkheid zijn. 't Is evenmin voor bestrijding vatbaar, dat zijn stukken gestuwd worden door een duidelijke tendens, met name die van het socialistische bewustzijn.

Wie was Heijermans? Uit welke bron vloeide zijn socialistische sentiment en hoe ontkwam hij aan het lot van zo'n sterk tijdsbewustzijn: met zijn tijd te vergaan?

•

Op onderscheidene plaatsen in zijn werk heeft Heijermans er blijk van gegeven, dat hij sterk gebonden was — zij het goeddeels negatief — aan het milieu, vooral aan het gezin in Rotterdam, waaruit hij voortkwam. Hij erkende altijd wel in hart en nieren, als zijn vader, een kranteman te zijn. De keuze van één van zijn meest befaamde schuilnamen, Samuel Falkland, betekent een eerbetoon aan zijn vader, die deze gebruikte. De hoofdfiguur uit zijn meest

persoonlijke, typisch-Amsterdamse boek, *Kamertjeszonde*, heet Alfred Spier; zijn moeder heette Mathilde Spiers. Maar overigens heeft hij zich van zijn vader en moeder, van zijn oorspronkelijke milieu, even ver verwijderd als — zeker omstreeks 1900 — de ambitieuze koopmansstad Rotterdam van het proletarische bolwerk Amsterdam af lag.

Zijn vader, die van 1824 tot 1910 leefde, was een merkwaardige man. Uit zijn memoires leren wij hem kennen als een rasechte journalist, rap van geest, gretig waarnemer, uiterst veelzijdig van belangstelling. Hij was geheel autodidact en rolde door een onopzettelijke, maar toch wel geëigende gebeurtenis het krantebedrijf binnen. Toen hij 23 jaar was schreef hij een brochure over niets minder dan de politieke toestand van Europa. De hoofdredacteur van de Nieuwe Rotterdamse Courant kreeg het geschrift in handen en onderkende terstond de journalist. Heijermans Sr. doorliep alle rangen van het beroep, van knippen en plakken, via de stadsredactie naar de raadszittingen, was tenslotte een op alle wapens geoefende verslaggever die zijn kolom schreef onder de schuilnaam Falkland. Later schreef hij praktisch alleen het Zondagsblad vol.

Hij was, zoals gezegd, het echte type van de journalist, met dat eigenaardige mengsel van openheid en betweterigheid, dat moeilijk duurzaam uit de buurt van de uitersten gehouden kan worden. Doorgaans gedroeg Heijermans Sr. zich in het joodsgodsdienstige nogal vrijzinnig; op middelbare leeftijd was hij vrijmetselaar, maar hij kon in zijn overtuigingen soms onverwachts doctrinair en dan beslist bekrompen zijn.

Hij was een energiek man, bewegelijk, gevoelig, soms erg pathetisch en sentimenteel. Toneel, muziek en literatuur boeiden hem van jongsaf. Zo had hij zich zelf geheel gevormd, viool geleerd, boeken in vreemde talen gespeld. Er zijn enkele sprekende anecdotes over Heijermans Sr., die hem tonen als een overgevoelige man met gezag in die stad van opkomst. Hij vertelt zelf: 'Als *Dertig jaren of het leven van een dobbelaar* werd opgevoerd wipte ik in het laatste bedrijf over de ballustrade in de parterre en vandaar zoo hard mogelijk de deur uit. Ik kòn geen getuige zijn van den moord dien de vader ging bedrijven op zijn zoon, niet wetende dat het zijn zoon is'. De toneelspeler Van Zuylen zei dikwijls tot zijn medespelers: 'Let maar op Heijermans. Als die zijn zakdoek voor den dag haalt en zijn tranen afdroogt van het lachen of van het huilen, naar gelang van het stuk, dan kunt ge er zeker van zijn dat het pakt'.

Deze kwieke man heeft Rotterdam een koopmansstad zien worden; hij heeft meegewerkt op zijn manier, aan het ontstaan van de stad als zodanig, terwijl hijzelf ook meegroeide als een man die op vele gebieden in toenemende mate mede de toon aangaf. Dit parallellisme van ontwikkeling bepaalde zijn gedrag in maatschappelijk opzicht. Hij heeft zijn hele leven hard gewerkt om zijn gezin, in twee huwelijken gegroeid, te onderhouden op een stijgend sociaal niveau. Er is in zijn reacties dan ook geen spoor te vinden van enig inzicht in de maatschappelijke strijd, die in zijn dagen zich ontwikkelde. De stad waarin hij zich in zijn element bevond, gaf ook al niet het beeld van duidelijke verhoudingen. Rotterdam werd de stad van havenbaronnen en kooplieden — tegen de achtergrond van het echte lompenproletariaat van de havens. De journalistieke positie dreef Heijermans Sr. — om zich te legitimeren, om te slagen — dicht tegen de burgerij aan, hoewel hij zoals gezegd hard moest sappelen om zich wat men noemt een fatsoenlijk burgerlijk bestaan te kunnen veroorloven.

•

Op 3 december 1864 werd Herman Heijermans Jr. in Rotterdam geboren. Hij had drie oudere zusters en op hem volgden nog vier zusters en drie broers. Het was een druk gezin, met een hardwerkende vader, die vaak hevige buien van melancholie te verwerken had — en een even curieuze moeder. Deze Mathilde Spiers was afkomstig uit een goed gesitueerde familie, een Engelse vader en een Franse moeder. Een nerveuze, artistieke vrouw, die nooit — naar de legende wil — een voet in de keuken zette en een onverholen afkeer had van elk huishoudelijk werk.

De jonge Herman was op de HBS een goede leerling; het is bekend, dat hij in zijn schooljaren al verzen en toneelstukjes maakte. Ook hield hij zich op een zolderkamer bezig met chemische proeven. Het is het gewone beeld van een niet-achterlijke, gezonde jongen — en de voorstelling kan door een ieder met de bekende trekjes worden aangevuld. Even traditioneel lijkt het verlangen van zijn vader om hem in het zakenleven van de koopmansstad te zien slagen. De jongen kreeg een positie bij de Wissel- en Effectenbank op de Blaak, later genaamd De Twentsche Bank. Daar moet hij goed voldaan hebben en ook zijn eigen ambities blijken in die richting wel gelegen te hebben. 't Zat echt in hem: de neiging om zaken te doen. Al mislukten ook later zijn grote ondernemingen stuk voor stuk, ik heb me nooit aan de indruk kunnen onttrekken,

dat hij zich met een zeker sardonisch welbehagen in affaires begaf, om een centrum te zijn, mensen van zich afhankelijk te weten, te moeten zorgen, te wikken en te wegen, zich verbeten met zakenlieden te meten, een goede slag te slaan, op te tornen tegen moeilijkheden — kortom het zoete van het zakelijke waagstuk. 't Zat zonder twijfel in hem, maar ik geloof: fataal onvermengbaar met zijn artistieke, meer nog: zijn morele verantwoordelijkheidsgevoel.

Zijn eerste fiasco was meteen raak. Dat ging zo: hij werd door zijn bank benoemd tot lasthebber in een lompenzaak van Cohen en Mok, die — zoals dat heet — zwaar onder de bank zat. In die functie leerde hij de dochter van een relatie kennen, Betsy Vles, met wie hij zich verloofde. Met geld van haar familie begon hij voor zichzelf zaken te doen, een groothandel in lompen. Zijn zakelijke raffinement, dat nooit erg groot zou worden, schoot verre te kort. Hij stak zich onbedachtzaam, overmoedig véél te wild in goederen, tot ver buiten zijn middelen, speculerend op stijgende prijzen. Toen de markt niet willig zijn illusies vervulde klapte hij ineen. Ternauwernood ontsnapte hij aan een faillissement. Zijn vader, doodsbenauwd voor de schande in de stad, bewoog hemel en aarde; spendeerde er een erfenisje aan, dat zijn vrouw ontving, om een akkoord met schuldeisers te treffen. De verloving met Betsy Vles ging te loor in de ontreddering van Herman's collaps.

Maar hij liet zich niet ontmoedigen. Onder de firmanaam Gebroeders Heijermans zette hij een handel op in galanteriewaren. Het lukte niet. Hij kon de ware geestdrift voor zijn artikel al niet meer opbrengen, de literaire ambitie begon door te zetten. In 1892 werd zijn eerste novelle: *'n Jodenstreek?* door De Gids geaccepteerd. In hetzelfde jaar nog brak hij radikaal met zijn toenmalig bestaan. Hij trok naar Amsterdam. 'Met veel goede plannen in het hoofd en 62 cent in zijn beurs'.

Direct zat hij er middenin. Bij De Telegraaf kreeg hij een baan als verslaggever, meer in het bijzonder voor de kunstrubriek. Hij zat in Amsterdam, in het drukke kunstleven, in de stad waar ook het sociale leven duidelijke verhoudingen toonde, waarin de arbeidersbeweging zich bewust formeerde.

Die vestiging in Amsterdam — ik heb daar al op gezinspeeld — is geen toevallige geweest. In Amsterdam moet hij bevrijding hebben gevonden, niet alleen van de banden van het ouderlijk huis, maar vooral uit de sfeer van de kleinburgerlijkheid, die hem in Rotterdam zo benauwde. In *Kamertjeszonde* komt een verzuchting voor, die precies

omschrijft wat hij verwierp in zijn oude milieu en wat hij zocht en vond in de hoofdstad omstreeks 1900.

Hij is op oudejaarsavond bij zijn ouders in Rotterdam op bezoek geweest. In de nacht staat hij weer op straat: 'Buiten motte fijne sneeuw, zacht aanwittend de daklijnen, teer bepoedrend de droge keien. Rotterdam is wel steekwormigst aller Hollandsche steden, Rotterdam in z'n zelfgenoegzame, Geld-eigenwaarde, Rotterdam, dom conservatief — còn-sèr-và-tief-provinciestadje, prulstedeke van verwaten kantoorjoggies, voor komende tijden een hoon en een spuwbak.. Kroonstedeke van Holland's achterlijkheid — er zal een tijd zijn dat het èchte volk u zijn slagen zal doen gevoelen. Vergiffenis is voor àlles, voor hoeren, moordenaars, voor àlle noodlotsindividuën van een passioneel oogenblik, maar voor een stad die zijn intellect verhoereert, die zich zelve verslet zonder eenig lichtpurper ideaal, zal in geen komende tijden, ander woord dan verachting van zèer-uit-de-hoogte te spreken zijn. Patroontjes, bureau-potentaten, dit is de eenvoudige, niet te harde boekstaving van uw verleden en héden. Gij zijt Holland op z'n wàlgelijkst. Een denkend man doet beter uw muffe bederfsfeer te mijden, — lìbèràal-cónsèrvàtief stedeke van puur klootjesvolk'.

•

Van het moment af dat hij in Amsterdam woont en werkt begint zijn betekenis als auteur duidelijker te worden. Hij wordt een geroutineerd journalist, brengt een paar romans uit en begint zijn carrière als toneelschrijver. In één voortdurende stroom verschijnen: Dora Kremer, Ahasverus, zijn Falklandjes, Kamertjeszonde, Ghetto, Het Zevende Gebod, Op Hoop van Zegen, een hele reeks van één-akters, Schakels, De Meid, Allerzielen, Uitkomst, De Opgaande Zon, Glück Auf, Eva Bonheur, De Wijze Kater, Droomkoninkje. Jaar na jaar krijgt hij markanter gestalte als een knap, soms geniaal, onvermijdelijk hier en daar ook wel eens handig dramaturg — naar mijn smaak veelal op wereldniveau —, die zich daarbij echter robuust legitimeerde als socialist, en dat met een hartstocht, tot soms in het sentimentele toe, als ons land nog nooit had gekend. Dit heeft hem getekend. Tot lang na zijn dood werden zijn werken nog nagezocht op wat hij zelf noemde 'de tendensvloo'.

De hoofdtrek van zijn socialistisch élan is steeds geweest: een heftig en soms verbitterd verzet tegen wat men met goed recht de *burgerlijkheid* noemt — en deze strijd voerde

hij niet ten gunste van een amoreel ideaal van bohème of cabotin, maar in naam van een nieuwe moraal, van een nieuw fatsoen, van een nieuwe discipline — waarvan men soms niet geheel ten onrechte de indruk zou kunnen krijgen, dat er sprake is van het ideaal van een gezuiverde, een geseculariseerde, een gesocialiseerde.... burger. Er zouden hele reeksen van aanhalingen en anecdotes te leveren zijn, die illustreren, dat Heijermans in zijn socialisme de bevrijding zocht uit de bekrompenheid, de onvolledigheid, de beperktheid van het maatschappelijke klein-burgerdom. Men moet beslist niet onderschatten wat Heijermans zich zeer schools en precies had gerealiseerd omtrent het sociaal-economische vraagstuk. Hij kende — zoals dit heet — z'n klassieken van het wetenschappelijke socialisme terdege. Hij bezat een omvangrijke kennis van de sociale geschiedenis, in het bijzonder maar niet uitsluitend, van de economische historie van het toneel. Zijn belezenheid was breed en diep — maar deze drang was niet van theoretische aard, zijn studielust werd niet gestuwd door de abstracte belangstelling van menige jongen van burgerlijke afkomst in de vorige eeuw.

Als men zeggen mag, dat het socialisme van zijn dagen als voornaamste drijfveren bezat: verovering van sociaal-economische en politieke medezeggenschap van de arbeiders, verbreding van de levenssfeer en zucht naar verlossing uit de beklemming van de niet meer passende burgerlijke moraal — dan heeft Herman Heijermans de bevrediging van zijn meest persoonlijke behoeften in omgekeerde volgorde in het socialisme gezocht. Zijn werk is één grote, steeds gevarieerde opwekking tot bevrijding uit de kamertjessfeer, uit de domperij, uit de kleinheid van ambitie — en in geen enkel werk, bij mijn weten, laat hij na te accentueren, dat het leven ruim en breed is, te ruim en te breed om het te laten vernauwen door de scrupules van het 'klootjesvolk'. Ook in dit verband, lijkt mij, is zijn neiging tot natuurmystiek of pantheïsme, volkomen begrijpelijk.

Zijn tendens heeft hij altijd erkend. In 1904 heeft hij in het tijdschrift *De Nieuwe Tijd* zijn mening weloverwogen gegeven. Hij geeft toe wel eens door vroegere groene en wilde passages in zijn werk pijnlijk getroffen te zijn, maar nooit heeft hij er zich over behoeven te schamen, dat hij zijn strekkingen kunstmatig en gewild had aangebracht. Hij zegt: 'Elk tijdvak had zijn tendenz.... In boeken, geschriften, romans, novellen van dezen tijd is de algemeen-toegelaten, algemeen-genormaliseerde tendenz dusdanig vertakt, dat er nauwelijks van te speuren schijnt. Tendenz-

loos is géén product, omdat een kunstuiting zònder tendenz onbestaanbaar is.... Een wijs boedhist, een denkend chinees zal aan de beschaafde tendenz-looze tendenz onzer europeesche kunsten zijn neus stooten. Lyriek, epiek, dramatiek nemen de valsche pose aan te groeien uit het *onbewuste*. Doch dat onbewuste staat met duizenden wortelen in de teelaarde eener tendenz....'.

Dat in het werk van Heijermans een tendens tot uitdrukking komt, is eigenlijk helemaal geen probleem. Natuurlijk drukt zich in Heijermans een strekking van zijn tijd uit — dèze tendens levert hem net zo veel of net zo weinig kans op veroudering, als Shakespeare, Molière of Schiller ondervinden van de hunne. Men heeft gezegd dat de strekking van de tijd die in Heijermans woorden vond, de golfbeweging naar de toekomst was: de socialistische tendens, die nog actueel is. Maar ook die keuze van positie kan een auteur niet redden van de vergetelheid. Vorm en inhoud der obstakels in staat en maatschappij veranderen snel. Als Heijermans niet méér was geweest dan een socialist met literaire talenten of een auteur met socialistische voorkeur, dan had de tand des tijds hem niet gespaard, zeker niet in de laatste vijf-en-twintig jaar.

Verouderd is hij natuurlijk! Maar dat is een karakteristiek van uiterst wisselvallige betekenis bij de beoordeling van artistieke producten. Is Shaw niet verouderd, en een O'Neill van vijf jaar geleden? Dat alles is zeker verouderd. Maar wat betekent dit? Dat de entourage, de feitelijke omstandigheden, de vormen der menselijke contrasten niet meer van dit moment zijn. Maar dat bezegelt nog niet de dood van een literair werk. Het doet voor de ervaring van de actualiteit ener creatie eigenlijk in het geheel niet ter zake, dat wij niet meer in maliënkolders rondlopen; een huidige auteur verwerft net zo min wezenlijke betekenis door zijn personages in ruimtepakken bij electronische muziek te laten rondwaren.

Het is dus een zinloze bewering, dat de door Heijermans gedramatiseerde toestanden en verhoudingen inmiddels gereinigd zouden zijn. Op Hoop van Zegen — om een stuk te noemen, dat inderdaad sterk dateert, dateren moèt — was toch geen brochure! Om even bij dit voorbeeld te blijven: het is een dramatische creatie, waarin mènsen in hùn situatie reageren op hùn temptaties. En het is, dunkt mij, volkomen irrelevant of door een wetswijziging of een sociale verschuiving de toestanden niet meer precies zijn zoals ze in het stuk voorkomen. Want wat door geen wet of revolutie kan worden veranderd, dat is: dat de mensen met vreugde,

← **Heijermans in 1922**

met vrees, met bezorgdheid, met vertrouwen, met wanhoop of haat reageren op hùn tegenheden.

Zijn socialisme is daarbij niet geheel van bijkomstige aard geweest. Dit nieuwe en stuwende élan heeft hem midden in de maatschappij van zijn tijd gezet, heeft hem als het ware de stroom geleverd bij het licht waarvan hij kon zien. Maar wat hem gered heeft van het verklinken in de tijd, is juist die moeilijk nader te ontleden vonk van genialiteit, waardoor hij achter de tegengestelde ideologieën *personen,* en in die exponenten van maatschappelijke krachten *mensen* zag, en er in slaagde in zijn weergave deze mensen allen tot hun *eigen* betrekkelijk recht te doen komen.

•

Misschien kan ik mijn redenering het beste toelichten met het 'zinnebeeldig spel in drie bedrijven', *Allerzielen,* dat Heijermans in 1905 schreef.

Het gegeven is vrij eenvoudig, en voor mijn bedoeling kan ik volstaan met een haastige schets. Een pastoor in een klein dorp vindt op zekere avond op de stoep van zijn woning een vrouw, die in barensnood verkeert. Hij haalt haar in huis en zij bevalt van een dochter. De dorpsbevolking, die overwegend protestant is, vindt in dit hulpbetoon een gerede aanleiding om tegen de roomse ambtsdrager een golf van laster te ontketenen en zij verkrijgt door de achterklap bovendien stevig materiaal. De vrouw blijkt ongehuwd te zijn en uit een hoogst verdacht milieu te komen. De pastoor geraakt werkelijk in opspraak, ook bij zijn geloofsgenoten die hem zijn gedrag in gelijke mate gaan verwijten. Maar pastoor Nansen houdt stand, zo hardnekkig dat op voorstel van zijn vriend, pastoor Bronk, de bisschop hem schorst in zijn ambt. Een complicatie treedt op, doordat het kind enige dagen later sterft. De vrouw verstart in haar weerzin tegen de godsdienst en de kerk: de pastoor heeft zelfs geen enkel succes behaald met zijn humane daad. De vader van het kind, die op zee was, keert terug. Hij neemt de vrouw mee naar elders, terwijl de gestrafte pastoor, verdreven uit zijn parochie, zich op weg begeeft in de hoop op een nieuwe benoeming.

Dit stuk is vele keren het onderwerp geweest van felle twisten. De harde tegenstanders van leerstellig godsgeloof hebben voldaan geconstateerd dat een eerlijk en zuiver man, de dorpspastoor Nansen, het slachtoffer werd van massale godsdienstige verdwazing. De kerken en hun verdedigers hebben met verbolgenheid Heijermans grove, tendentieuze bestrijding van de godsdienst verweten. Burgemeesters van

plattelandsgemeenten staken er zekerheidshalve maar vast een stokje voor en verboden de voorstelling.

Er zit toch meer in dit stuk. Het zijn levende mensen, die het niet gemakkelijk hebben bij het bepalen van hun houding in het leven. Men zou op goede gronden kunnen betogen, dat alle personages ware personificaties van verschillende gedragswijzen zijn. De vrouw Rita: het leven, het moeilijke moederschap — als aanleiding voor allerlei reacties: als die van de goede pastoor Nansen, spontaan, onergdenkend; als die van de pleegzuster in haar verhulde wangunst; als die van de dorpswethouder in zijn bekrompen angst voor de dorpelingen; als die van pastoor Bronk, in zijn formele, 'gezonde' verstand.

Met deze visie wordt het stuk al rijker.

Maar men heeft er lang niet genoeg aandacht voor gehad, dat Heijermans dit stuk als een *allegorie* presenteerde. Het lag Heijermans werkelijk verre om met vulgaire moedwil de roomse kerk in haar ambtsdragers met een gemaakt voorval aan te vallen. Dan onderschat men toch de mogelijkheden van polemiek, die een geschoold socialist ten dienste staan. Bovendien miskent men dan het erkende dramatische instinct van de toneeldeskundige, die Heijermans was. Het wezen van het tragische ligt niet in het contrast zonder meer, ook niet in het tafreel van een ondergang op zichzelf. Het zat Heijermans in de vingers: dat een situatie pas werkelijk tragisch is indien twee krachten botsen, als het ware 'op leven en dood' — terwijl *beide krachten een zeker eigen recht van bestaan hebben.* De taal bewijst al, dat de overwinning van wie àl het recht alleen bezit 'geen kunst' is.

't Stuk is niet tegen de roomse kerk, niet tegen de harde pastoor Bronk gericht — in elk geval niet op gemakkelijke, tendentieuze wijze. We kunnen Nansen en Bronk zien als aanhangers en ambtsdragers van een duidelijke geloofsovertuiging. Zij beiden achten het katholicisme een heilsleer van onvervangbare aard en in de kerk zien beiden het onmisbare en noodzakelijke instituut ter verbreiding van dit heil. Een toevallige gebeurtenis vormt het motorische moment. Het is niet hun geloofsovertuiging die beproefd wordt; geen ogenblik laat Heijermans hen wankelen van twijfel. Het is hun verschillende wijze van reageren die aan het licht komt. Nansen is niet minder dan Bronk een strijder voor zijn god en zijn kerk. Maar Nansen meent op zeker moment — wanneer een mens in nood zijn hulp behoeft — zijn individuele zedelijke besef te moeten volgen, en daarbij beschouwt hij de schade van de laster, die zijn kerk daarvan

ondervindt, als van geringer, voorbijgaande betekenis. Bronk verzet zich geenszins tegen het hulpbetoon van Nansen omdat hij dit gedrag zèdelijk zou veroordelen. Zijn harde reactie volgt pas als hij meent zeker te weten dat de kerk door de dorpsbevolking ernstig belasterd en daardoor geschaad wordt. Dan moet Rita zo spoedig mogelijk de pastorie verlaten, hoewel hij erkent, dat Nansen een goed mens is en eerlijk doet wat hij zijn plicht acht.

Dit is het dilemma van *Allerzielen*. Dit probleem is ook een van de geweldigste van deze tijd. Het is de innerlijke strijd, die men voeren moet indien men zijn persoonlijke levensovertuiging geborgen acht in het streven van een groot lichaam, een beweging, een organisatie, een partij. Want dan ontstaat de kans op het dramatische conflict tussen het spontane individuele zedelijke besef en het inzicht, de overweging: dat de verwerkelijking van de levensovertuiging in het grote lichaam de voorrang verdient.

Albert Camus heeft in zijn stuk *Les Justes* — de rechtvaardigen — hetzelfde probleem gesteld, met alle moderne middelen, in de tamelijk actuele entourage van een revolutionaire partij. Ik vind het stuk van de Fransman zwakker, schematischer, en wat steriel — maar de teneur is ook: indien men zijn rechtsgevoel, zijn algemene rechtsgevoel heeft vereenzelvigd met het streven van een groot organisme — een kerk, een partij —, dan komen er bijzondere gevallen voor, dat het belang van het instituut gediend moet worden met het tot zwijgen brengen van het persoonlijke zedelijke besef.

Dat is het waarachtig tragische karakter van de botsing tussen Nansen en Bronk. Tragisch is het immers niet, dat Nansen het verliest van de bekrompen dorpslaster. Dat verliest een fatsoenlijk mens altijd. Tragisch is, dat Nansen èn Bronk het verliezen van zichzelf. Nansen behoudt zijn zuiverheid, legt het echter af in maatschappelijke zin want hij moet het hoger recht van zijn kerk erkennen. Bronk scheurt pijnlijk een zeer goed vriend los, die hij wezenlijk niets kan verwijten; hij voelt zijn dogma als een zware, zware last die hij tòch dragen wil.

Dat was Herman Heijermans. Hij liet niet na zijn voorkeur voor de moeilijke weg van Nansen te tonen, maar hij begreep dat het onder mensen niet eenvoudig is de juiste weg te vinden.

Februari 1964

Anthonie Donker

HER EN DER, HEG NOCH STEG

voor Jacques Bloem

Waar, waar ter wereld zijn mijn eigen doden?
Staan zij daar onder andere geboden?
Of is hun niets ter wereld meer verboden?
Zijn er op weg naar hier onzichtbre boden?

Zürich 12-4'64

Want elk bed is een voorbed van de dood.
Iedere slaap voorbode van de dood.
Ofschoon er levenskracht wordt bijgeladen
staat elke nacht toch onder stroom van dood.

Londen 15-4-'64

Vroeg in de ochtend in het vroeg voorjaar.
Mussen en merels praten door elkaar
en opgewonden maar buiten bezwaar
van vragen naar de wereld hoe en waar.

Amsterdam 17-4-'64

Wim Gijsen

BERICHTEN ANNO VROEGER I

Ik had het licht aangelaten en keek vanuit mijn bed door de geopende deur naar het trapgat aan de overkant. Ik kon een stuk van de roodbruine leuning zien. De muur daarboven was witgekalkt. Rechts, direkt naar het trapgat, stond het bureau van mijn vader waarop zijn spullen lagen, foto's van oude mensen in lullige jurken die nooit konden hebben bestaan, gemeenteverslagen, twee oude brillen waarvan één in een grijze kartonnen koker en verder boeken van en over de partij, die mijn vader zelden of nooit las, want hij wist het allemaal zo wel. Over andere partijen spraken wij thuis altijd zoals iedereen dat deed, de Peevandeaa zeiden we, en de Kaveepee. Mijn vrienden zeiden, je vader is van de kommenisten maar wij thuis waren solidair en zeiden De Partij. Dat woord wekt herinneringen op aan lange vergaderingen bij ons thuis. De gang hing vol jassen die naar regen stonken of wat anders en de mannen zelf zaten om de vierkante tafel in het midden van de kamer met daarboven de lamp; samenzweerders met een roeping. Ze hadden harde stemmen, die op een vriendelijke wijze door het plaatselijke dialect werden verzacht en de trefwoorden waren altijd gelijk: arbeidersklasse, uitbuiting, de loonstrijd. Ik zat er meestal bij en luisterde met één oor. Ik mocht ze wel. Mijn moeder was minder op ze gesteld en rommelde de helft van de tijd boos in de keuken, want ze hield wél van mijn vader maar niet van De Partij, dat was maar een stelletje zwevers, blinderikken die toch nooit hun zin zouden krijgen. Die wel de mond vol hadden over onderdrukking en lage lonen maar onderhand haar koffie opzopen. Alleen als er pamfletten waren hielp ze soms mee. De kamer stond er dan vol mee, enorme pakken die mijn vader van het spoor haalde. De pamfletten moesten altijd een- of tweemaal gevouwen worden, aan het eind van de avond stonken je vingers muf en gaven grijs af. Eerst mocht ik alleen maar helpen vouwen, later bracht

ik ook pamfletten weg. Ik voelde me toen al een halve kommunist en verdroeg de scheldpartijen van vreemde jongens met het air van de geroepene. Nog later trok ik er met de leden van het ANJV in het donker op uit met een witkwast en emmer kalk. Kiest CPN, lijst 3 was het toen nog! Dat is nu wel allemaal voorbij. Na Hongarije heeft mijn vader de partij verlaten. Het was een daad die hij beurtelings goedkeurde en betreurde. Daarna was hij nooit meer geheel de oude.

Die avond dacht ik trouwens niet aan De Partij. Mijn vader was ziek. Niemand wist wat. Over de muur voor mij viel de schaduw van de schuingeplaatste ladder waarmee je de zolder kon bereiken. Ik volgde die schaduw en telde de sporten. Mijn voeten bewogen tegen het bruine beschot van het bed. Ik was klaarwakker en dacht aan niets. Ik kan achteraf niet zeggen dat ik wakker bleef voor iets speciaals of de wacht hield. Ik sliep eenvoudig niet en registreerde de kleine bewegingen van het huis, het kraken van een spant boven in het dak, een plank die zich ergens rekte. Het moet diep in de nacht zijn geweest toen mijn moeder uit hun slaapkamer kwam. Ze droeg een van die onooglijke witachtige nachthemden die op oude communiejurken lijken en daalde haastig de trap af. Ik hoorde haar beneden even rumoeren, daarna keerde ze terug en liep mijn slaapkamer voorbij zonder mij te zien. In haar linkerhand hield ze een geëmailleerde witte po. Enkele sekonden daarna zag ik haar schaduw terugkomen. Ze bleef in de deuropening van mijn slaapkamer staan en staarde naar mijn bed. Ze leunde tegen de deurpost, het hoofd er lichtjes tegenaan, de po slingerend in de andere hand. Ze zag dat ik wakker was en zei, — Je vader is zwaar ziek, geloof ik —

Zo bleef ze nog even staan alsof ze antwoord van mij verwachtte, uitkomst misschien. Daarna liep ze terug. Ik had mij niet meer bewogen. Ik hoorde geschuifel op het zeil van hun kamer en stelde mij voor hoe mijn vader uit bed kwam, langzaam, de bleke, met poreus vel bespannen benen in de lange witte broek over de rand, diep ademhalend en tastend naar zijn bril. Dan de benen spreiden, moeder die de po onder hem schuift, haar ene arm half om hem heen, het gezicht gevangen tussen medelijden en weerzin. Want stinken moest hij zeker. Hij had diarree, dat was het enige

symptoom waarvan wij zeker waren, een koliek die al anderhalve dag alle spieren in zijn onderlijf vergeefs deed spannen, want hij had dagen niets gegeten en bevatte weinig meer dan wat bruinig drab. Ik luisterde en spande mij in om iets meer te horen. Na enige tijd kraakte het bed, hij moest weer zijn gaan liggen. Direkt daarna hoorde ik toch weer iemand opstaan. Ik ging recht overeind zitten en zag mijn vader voorbij komen. De eerste treden van de trap kraakten. Zijn hoofd met de rest zakte lager en lager, verdween alsof het werd afgesneden. Direkt daarop hoorde ik hem vallen, een geluid als in een hoorspel. Ik sprong het bed uit en rende blindelings de trap af. Hij lag onderaan in de gang, half op zijn zij. Hij mompelde en bewoog zijn hoofd langzaam heen en weer, een extatische sjamaan, de handen met de lange vingers krabachtig schuifelend. Hij had zijn gezicht opengeschuurd aan de cocosmat maar hij had niets gebroken. Ik hielp hem overeind, praatte en vloekte tegen hem, dwars door zijn gemompel heen. Hij wilde naar de w.c., begreep ik. We stommelden er samen heen, hij op mij leunend als een oude man. Op de w.c. liet ik hem voorzichtig zakken, hij knikte mij toe op een manier die moest zeggen dat het nu wel weer ging. Daarna liet ik hem alleen, de tussendeur sloot ik zachtjes, alsof hij sliep. Mijn moeder stond in de keuken. Ze droeg pantoffels met roze plukken wol erop. Ze moest ons gevolgd zijn, maar ik had haar niet gehoord.

— Wat is er gebeurd — vroeg ze.

— Hij viel — zei ik, — maar hij heeft niets gebroken. Alleen zijn gezicht is wat geschaafd.

We spraken fluisterend. Ten slotte was er niets aan de hand dan wat diarree, dat zou morgen beteren. Jaja, daar had ik misschien wel gelijk in. We sloegen elkander aandachtig gade; spelers die elkaar wogen op elk woord, elke verdachte trek. Wie het eerst de ernst toegaf, pleitte de ander vrij van kinderachtige bezorgdheid.

— Dus nog geen dokter, denk je? — vroeg mijn moeder.

Ik schudde mijn hoofd en trok mijn lippen in een geruststellende plooi. Daarna zwegen we en luisterden. Mijn moeder had het koud.

In die stilte begon hij opeens te schreeuwen, langzaamaan luider. Ik zag de mond van mijn moeder even bits

samentrekken. Kleinzerigheid, dacht ze. Wij keken elkaar weer aan, besluiteloos. Mijn vader bleef schreeuwen, een klagelijk verziekt geluid. Pas toen hij onze namen begon te roepen, ging ik er heen. De flanellen broek was op zijn voeten gezakt en lag in twee slordige cirkels om zijn enkels. De rand van de w.c., waaraan al geruime tijd de bril ontbrak, was diep in zijn billen gedrongen, die er nog platter door leken dan anders. Zijn onderlichaam was onderuit gezakt en verdween half in de pot, met de bovenste helft leunde hij ver achteruit, het hoofd half opzij rustend tegen de afvoerpijp. Jezus, afgenomen van het kruis, dacht ik. Dat was een zonderlinge associatie, te dramatisch eigenlijk, maar zo was ik toen wel. Van de stenen vloer kwam ijskoude lucht omhoog. Zijn ogen stonden verdraaid, het wit was gelig gekleurd. Ik kwam dichterbij en stak mijn handen naar hem uit. Hij had het schreeuwen gestaakt en riep nu enkel onze namen, niet langer bijna luidkeels maar tegen zichzelf. Een litanie die hij vermoeid afwikkelde. Hij pakte mijn handen en probeerde zich er aan omhoog te hijsen. Langzaam rees hij overeind, zijn ogen nu strak op mij gericht. Boosaardig? Toen hij bijna stond sloeg zijn stem plotseling over in een primitiever geluid, zijn handen schoten omhoog. Ik kon alleen maar kijken in zijn dolle gezicht terwijl hij zich aan mijn keel verder omhoog trok, brullend nu, gek! De eerste sekonden voelde ik niets, daarna begon het onder zijn vingers pijnlijk te kloppen, binnen in mijn hoofd werd het kouder en kouder. Ik pakte hem bij zijn schouders en sloeg zijn hoofd blindelings eenmaal, tweemaal, driemaal hard tegen de loden afvoerpijp achter hem. Toen pas liet hij mij los en viel achterover. Ik vluchtte naar de deur, smeet die dicht en barrikeerde die in krankzinnige angst met alles wat ik vinden kon, stoelen, zelfs een tafel, haalde ze weer direkt weg en leunde met mijn volle gewicht tegen de deur.

— Hij is gek geworden — schreeuwde ik tegen mijn moeder. Zij rende weg, ik stond alleen en zette mij schrap. Ik hoorde hem krijsen aan de andere kant, zijn nagels krassend over het hout, tot ik hem hoorde vallen. Ik wist hoe koud de vloer daar was en vochtig als de pest. En hij was ziek en bijna naakt. Maar ik maakte de deur niet open, ook niet toen het doodstil werd aan de andere kant. Vermoedde ik

de list van een gek? Ik weet nu wel beter. Ik moet hebben gestonken van angst en daarom liet ik hem liggen. Pas toen hij begon te snikken opende ik de deur, argwanend, nog steeds bedacht op eigen veiligheid. Even daarna hing hij tegen mijn schouder terwijl ik hem naar boven bracht. Maar dat vergoedde niet alles. Toen niet, nu niet.

Zoveel later weet ik wat dit was.

Vrees is de ergste vijand.

Jan Vanhaelen

EEN KLUIZENAAR

Een kluizenaar is een vrijwilliger,
een kristallen man op een gevleugeld paard,
een vader die zijn kinderen te groeien legt
tot ze genezen zijn en bruin.

Een kluizenaar trekt op olifantenjacht
en draagt rond de lenden
een doekje van satijn, een luier bijna.

Een kluizenaar heeft niet de eivormige borst
van een diplomaat:
een spelonk of een vogel
vrijwaren hem daarvan.

Een kluizenaar leeft spaans
en in staat van genade.

FOTO

Zo het hoort: een vader op de voorgrond,
een moeder aan zijn zij.
Rondom, als regenwolken, regenschermen:
ooms en tantes, ooms en tantes.

Aan de randen van het landschap
tillen neven stam en loof omhoog,
nichten vloeien de gaten dicht.

Links en rechts, onder en boven
verstilden, versteenden vrienden tot spelonken.

Jij leunt er maar wat bij,
nauwelijks zichtbaar,
nauwelijks hun feesteling.

Teo Anton van Kooten

RUSSIESE OBSERVATIES

Rusland, mijn Rusland, Rusland, Rusland
Dmitri Alegljev, grafschrift van een Witrus in Amerika.

Voor mijn grootvader uit Odessa

1 SCHAAKTOERNOOI

Buiten verzet de dag
haar eerste pion al
Zijn denkende hand
heeft twee haren losgetrokken,
ziet hij verbaasd

Is er nu nog sprake
van een haardos?
vraagt hij zich af

Op het bord bijt een hond
van een paard naar zijn koning:
Pavlov geeft een sein en het beest
staat met een mond vol tanden en speeksel

Hij staart naar zijn handen:
die van een moejik die van
een kosmonaut, gedachtenloos
kijkt hij ze zijn ogen uit

Op het veld niet de geringste
kans op revolutie
Ivan de Verschrikkelijke staat
onbedreigd, beschut door lichamen
van moejiks en kosmonauten want dat
zijn tevreden mensen:

Een betrouwbaar ruimteschip
voor een uitstapje nu en dan
een mestvork om er af en toe
in het hooi mee te steken

Het is hun voldoende
De ruimtevaart van een paardensprong
De cybernetica van de loper

Buiten heeft de dag
de spraakloze nacht
schaakmat gezet

Een nieuwe dag weer
happen de honden in de lucht
en nog steeds zoekt Castro
fieltige afnemers voor zijn suiker

Hij gaapt en krijgt
trek in
koffie.

2 HIPPOLYTE

Tenslotte is er
de beslissing

Flesgroen het transparant
gezicht. Zal zijn mooiste
gedachte gaan ontkurken

vervolgens

slaat hij zich straks aan scherven.

3 DE CHOSAREN

Hij slaat zijn poortwachter
neer maar nu
stort ongehinderd de
horde uit de steppe
zich op hem
hij denkt zondige kleuter
gelikt
gesuikerd
koddige kabouter die valt
in mierennest
door de dieren wordt
weggevreten
ettelijke malen per
sivilisatie hij
slikt.

4 MEISJES IN HET PARK

Op een herfstdradige middag
wandelt de ellende
haar leven binnen
gekleed in
Harris Tweed kolbert: *f* 79,00 en
een nylon streepjesshirt: *f* 12,10
onder meer

Haar droom is overgegaan
in een andere aggregatietoestand.

5 DROOM VAN DE SOLDAAT

Op het kommando springt
duikt valt ieder
in de eigen
meest karakteristieke houding

Op het nieuwe kommando
het sein: voedsel
gaan alle muilen
kwijlen.

6 DE GRIJNS VAN HET ONTOONBARE

Elke herinnering aan zich verduisterend,
glijdt ijskoud de zon weg.

Het kind rent huilend de trap op. Kijkt
naar buiten. Rent de lift in, – een oude

Soldaat daalt aan een parachute in zijn
lichaam af –, en het stijgt naar de hoogste

Etage. Kijkt naar buiten, – het verweerde
gezicht het grijnst / de schommelende

Springer / –, en klimt langs een brandladder
het dak op en maakt een luchtsprongetje en

Valt terug – de gelande soldaat kijkt om zich
heen naar een schuilplaats terwijl hij haastig

De touwen doorsnijdt van zijn valscherm. Elke
herinnering aan zich verdonkeremanend

Glijdt ijskoud
de zon weg.

7 EEN STAD IN EEN STAD IN EEN STAD

De stad is in schemertoestand.
Ingesloten in een mijngang

Klopt de stad naar zichzelf, maar
hoort het niet. Vandaar, zegt men,

Het ongehoord hoog persentage kriminaliteit,
zeggen zijn bewoners, met moordlust

In hun ogen. Er gaan berichten dat voor het
regeren tot staatsbedrijf was verklaard, er

Vleesbloemen met zenuwdraden groeiden op deze
heuvels, een halfgod tuk op doden

en arkadies verkrachten zijn tent opzette en
afbrak, waar nu een gevitaminiseerde

Man rennend de bus mist in een gevitaminiseerde
man die rennend een mooie gedachte net niet haalt.

8 ALS EEN RUS I

De lichaamstemperatuur sterk
dalend melancholiek
als een rus
houdt hij halt op het sinjaal
van een bewaakte overweg:
alleen om de seinwachter niet
te laten schrikken –
maar die kan het niet schelen want
die is toch elektronies.

9 ALS EEN RUS II

Melancholiek als een rus
wandelt hij door vogelkwetterende
lucht van hoogspanning. Zijn denken
knettert zachtjes (witte vlaggetjes ja)

En uit zijn zolen komt vonken. Zijn handen
zijn stekkers maar voorlopig nog houdt
hij ze onder
zijn jas

Op kaffeeterrassen ziet hij mensen
op elektriese stoelen
de avond afwachten
Twee staan op en slenteren

Weg. Die zijn gered denkt hij.
Hij moet lachen.
Hij moet even lachen, sodeju.
En hij steekt zijn handen in de lucht.

Het is vrij koud maar
hij merkt het niet
Immers hij heeft
dikke kleren aan.

Een worm schuift uit
zijn mondhoek een vogel
pikt er woedend naar.

Van de kou heeft hij
geen hinder.

Hij is een geestelijk gestoorde
voor een gegolfde lachspiegel
op de kermis

en hij is dode soldaat
voorover in het steppengras

en hij is een man die
gekromd van angst door een straat
loopt die leeg is (wat hem betreft).

Nico Rost

MIJN ONTMOETINGEN MET GOTTFRIED BENN

I

'Vor Leistung ist Lob töricht —
ich stelle meine Bewunderung fest.'
Carl Einstein over Gottfried Benn.

'Sich irren und doch seinem Innern
weiter Glauben schenken müssen, das
ist der Mensch und jenseits von Sieg
und Niederlagen beginnt sein Ruhm.'
Gottfried Benn.

Benns eerste gedichten kende ik al vele jaren. *Morgue* heette die bundel en nooit tevoren en ook nooit daarna hebben gedichten zo'n diepe blijvende indruk op me gemaakt.

Vrienden in Berlijn hadden me verteld, dat de dichter ervan een medicus was en in de jaren 1914—1918 als officier van gezondheid in Brussel gedetacheerd. Zijn dienst had daar uitsluitend bestaan uit de medische controle van prostituees en het behandelen van manschappen, die een geslachtsziekte hadden opgelopen. Carl Einstein, die z'n leven lang tot Benns beste vrienden heeft behoord, vertelde me dat Benn bijna nooit in het officierscasino kwam, omdat hij daar uitsluitend verhalen over vrouwen of bordeelbezoek te horen kreeg, waar hij niet naar wilde luisteren omdat heel andere zaken hem bezighielden: de gedichten van Hölderlin, de romans van Flaubert, de studie van de Griekse cultuur en wetenschappelijke werken over biologie en mythologie. Met zijn mede-officieren had hij dan ook niet het minste contact. Hun wereld was in zijn ogen vanaf de eerste dag van zijn verblijf in Brussel zinloos en leeg en de woorden die tussen hen gesproken werden, misten voor hem elke betekenis. Een heftige reactie daarop kon niet uitblijven.

Twee jaren te voren was in een kleine oplage zijn eerste gedichtenbundel — *Morgue* — verschenen. Ze had een storm van verontwaardiging ontketend. Benn heeft in latere jaren stellig gedichten geschreven, die langer zullen leven

dan deze. Ik ben daarvan overtuigd en wil hier ook alleen de indruk memoreren, die z'n poëzie – destijds – *veertig jaar geleden* – op mij heeft gemaakt.

Onvergetelijk blijft bijvoorbeeld voor mij nog steeds een gedicht als Schöne Jugend, waarin de dichter – een nest jonge ratten beschrijft in het lichaam van een verdronken meisje:

Der Mund eines Mädchens, das lange im Schilf gelegen hatte,
sah so angeknabbert aus.
Als man die Brust aufbrach, war die Speiseröhre so löcherig.
Schliesslich in einer Laube unter dem Zwerchfell
fand man ein Nest von jungen Ratten.
Ein kleines Schwesterchen lag tot,
die andern lebten von Leber und Niere,
tranken das kalte Blut und hatten
hier eine schöne Jugend verlebt.
Und schön und schnell kam auch ihr Tod:
Man warf sie allesamt ins Wasser.
Ach, wie die kleinen Schnauzen quietschten!

Benn was voor mij in die periode een rebel, een opstandige dichter, die zich feller dan één ander vóór hem verzette tegen de schijnheiligheid ten opzichte van de Dood. Met een brutale openhartigheid, die me vaak deed huiveren, bestreed hij in deze poëzie de onwaarheid over de Dood, elke huichelachtige verdoezeling der realiteit ervan. Zijn poëzie is voor mij een openbaring geweest. Plotseling wist ik, als reactie op veel schijnheiligheid om me heen, met stellige zekerheid: dit was de waarheid, de verschrikkelijke nietsontziende waarheid en tevens: dat deze dichter de enige was, die me niet bedroog, de enige die in zijn kunst de naakte waarheid gaf over het bedrog ten opzichte van de Dood.

Kort daarna las ik zijn hospitaalgedichten en de indruk daarvan is misschien nog dieper geweest. Nimmer heb ik daarna een ziekenhuis kunnen betreden of ik moest aan Benns poëzie denken – vooral aan zijn gedicht 'Mann und Frau gehen durch die Krebsbaracke':

Komm, hebe ruhig diese Decke auf.
Sieh, dieser Klumpen Fett und faule Säfte,
das war einst irgendeinem Mann gross
und hiess auch Haus und Heimat.

Komm, sieh auf diese Narbe an der Brust.
Fühlst du den Rosenkranz von weichen Knoten?
Fühl ruhig hin. Das Fleisch ist weich und schmerzt nicht.

En dan dat macabere slot:

Man lässt sie schlafen. Tag und Nacht. Den Neuen
sagt man: Hier schläft man sich gesund. Nur Sonntags
für den Besuch lässt man sie etwas wachen.

Nahrung wird wenig noch verzehrt. Die Rücken
sind wund. Du siehst die Fliegen. Manchmal
wäscht sie die Schwester ... Wie man Bänke wäscht.

Hier schwillt der Acker schon um jedes Bett.
Fleisch ebnet sich zu Land. Glut gibt sich fort.
Saft schickt sich an zu rinnen. Erde ruft.

Deze poëzie betekende in die jaren voor mij de realiteit van ons aller einde. *Dit* was de waarheid — *niet* wat predikanten of pastoors er steeds over beweerden.

Benn is voor mij in de eerste plaats de dichter van de Morgue-poëzie gebleven. Hij was in mijn ogen toen een sociale dichter — een rebel, wiens onbarmhartig, niemanden-niets-ontziende, hoewel vaak cynische felheid me dieper trof dan het werk van alle andere dichters uit die jaren. Hij was opstandig, doch heeft zich diep-in ook moederziel alleen, en van God en de wereld verlaten gevoeld en waarschijnlijk heeft het samengaan van deze beide elementen in zijn werk en in zijn wezen me toen zo sterk aangetrokken.

Ik ben in die periode herhaaldelijk naar de lijkenkelder in de Charité in de Karlstrasse gegaan — naar de Berlijnse 'Morgue' — om daar onder het een of ander voorwendsel van dichtbij de atmosfeer te voelen uit 'Schöne Jugend' en andere gedichten.

•

— Seien Sie doch nicht immer so timide, zei Carl Einstein me op een avond, nadat ik weer met hem over Benn had gesproken. We woonden in die jaren beide in de Berlijnse voorstad Frohnau en zagen elkaar bijna dagelijks.

— Seien Sie doch nicht so timide, herhaalde hij en voegde er op zijn cynische manier aan toe: Ihr Holländer seid das in Euren Kolonien doch auch nicht. Geh doch zu ihm.

Toen ik nog steeds aarzelde en uitvluchten zocht, heeft hij Benn opgebeld en ik kan me ongeveer voorstellen, wat hij gezegd moet hebben:

— Du, Gottfried, bei mir im Dorf wohnt jetzt ein junger Holländer, der jede Zeile von Dir kennt. Er traut sich aber nicht, zu Dir zu kommen. Ich schicke ihn Dir. Einverstanden? Selbstverständlich — in die Sprechstunde. Wiedersehen.

Van dat eerste bezoek in de Belle Alliance-Strasse in

het Noorden van Berlijn herinner ik me vooral Benns militair-aandoende stijve correctheid, waardoor mijn verlegenheid nog groter werd. Die stijfheid verdween weliswaar in de loop van het gesprek niet helemaal, doch daarnaast kwam een vriendelijke, oprecht bezorgde gastheer in een witte doktersjas naar voren. Benn ontving me in zijn spreekkamer met uitzicht op een echte Berlijnse binnenplaats — een 'Hof'. Hij schonk dadelijk, waarschijnlijk ook om het moeilijke begin wat te overbruggen, koffie in en zette zonder verdere plichtplegingen een geweldig stuk appeltaart naast me neer, dat daarna onder slagroom bedolven werd.

Nog altijd verlegen probeerde ik hem te vertellen van de indruk die zijn Morgue-gedichten op me gemaakt hadden. Hij reageerde er nauwelijks op, knikte alleen een paar maal hoffelijk, maar deed toch al iets minder militair-correct dan in het begin. Daarna stond hij op en haalde uit een andere kamer een exemplaar van *Der Vermessungsdirigent* — een eerste druk — dat hij me overhandigde.

— Darf ich fragen, was Sie jetzt schreiben, was bald von Ihnen herauskommt?

Mijn vraag was niet conventioneel bedoeld, hoewel ze waarschijnlijk wel zo geklonken heeft, maar hij begreep, dat Carl Einstein wel vaak uitvoerig over hem gesproken zou hebben.

— Ich schreibe nicht mehr, gar nichts. Seit Monaten nicht. Wozu auch? Lesen tut mich nur ein sehr kleiner Kreis. Ich habe unlängst ausgerechnet, dass ich, seit ich schreibe — das ist seit 15 Jahren — aus literarischen Einkünften, lachen Sie bitte nicht, 4,50 Mark monatlich erhalten habe. Man soll mich in Ruhe lassen!

En daarna, nadat hij ons beiden nog een kop koffie had ingeschonken en ik — om toch iets te zeggen — de in dit geval eigenlijk niet ter zake doende opmerking had gemaakt, dat hij toch ook nog medicus was, was zijn sarcastisch antwoord:

— Aber auch die Geschlechtskrankheiten — mein Spezialgebiet — gehen auffallend zurück! Syphilis verschwindet infolge des Salvarsans, wie auch Pest und Cholera beinahe ganz verschwunden sind. Aber — vorläufig geht es. Nein, keine Literatur mehr à 4,50 Mark monatlich — man soll mich lieber ruhig meine Tripper spritzen lassen.

Even stokte het gesprek. Toen vroeg hij me: Aber erzählen Sie lieber etwas von sich. Was Schreiben *Sie*? Was lesen Sie?

— Ich lese augenblicklich alles von Else Lasker-Schüler.

— Sie ist die grösste Lyrikerin, die Deutschland je hatte.

Ihre Zeit wird noch kommen – aber erst viel, viel später. Und wenn Sie noch einen grossen deutschen Dichter lesen wollen: *lesen Sie August Mombert.*

Toen wat later op de avond bleek dat ik Brussel goed kende en vroeg waar hij destijds gewoond had, gleed voor het eerst een lachje over z'n gezicht. Daarna zei hij heel ernstig: Sie waren das Leben, diese Jahre – sie werden nicht wiederkommen.

Hij haalde uit zijn schrijftafel een oude plattegrond van Brussel en wees: Daar, op de hoek van de Avenue Louise.

En hij vertelde me van een café, waar hij zijn vrienden placht te ontmoeten: Carl Einstein, Alfred Flechtheim, die een der beroemdste kunsthandelaars van Berlijn zou worden. Otto Flake, de kunsthistoricus Wilhelm Hausenstein en baron von Wedderkop, die later 'der Querschnitt' zou redigeren. In ter Hulpen, dicht bij het Zonien-woud, aan de rand van de stad, bezat Carl Sternheim destijds een villa.

Bij het weggaan schonk hij me *Nachsommer,* Adalbert Stifter's reeds klassiek geworden proza-epos.

– Dàrin, lieber Freund, ist Harmonie und Ruhe.

Ik begreep die middag dat de dichter liever niet over zijn eigen werk wilde spreken en ook dat hij Stifter in zijn hart benijdde om diens harmonie en rust.

•

Benn heeft inderdaad en stellig bewust, zoals vele van zijn biografen ons mededelen, de eenzaamheid gezocht, doch ik heb aan de andere kant toch ook niet de indruk, dat hij in die jaren vóór 1933 leed aan wat hij zelf noemde 'Schüttelfrost der Einsamkeit'. Tegenover mij, en vanzelfsprekend niet alléén tegenover mij, was hij na dit eerste bezoek de vriendelijkheid zelf en telkens drukte hij me op het hart bij het weggaan: Lassen Sie sich bald wieder blicken!

Wanneer ik me dan enkele weken niet liet zien, me ervan bewust dat ik hem niets kon geven en niet alleen némen mocht, belde hij op: Haben Sie heute abend was Bestimmtes vor? Wenn Sie nichts Besseres vorhaben, kommen Sie um 8 in die 'Reichskanzlei'. Wanneer ik dan kwam, informeerde hij altijd naar mijn hoofdpijn, of ik met mijn vertaalwerk wel genoeg verdiende en of het honorarium daarvoor wel geregeld uit Holland arriveerde. Op een winteravond uitte hij zelfs zijn bezorgdheid of mijn winterjas eigenlijk wel dik genoeg was.

Het is zeer goed mogelijk, dat hij tegenover anderen vaak hoogmoedig en afwijzend is geweest – ik persoonlijk

ken hem van een heel andere kant. Nooit zal ik een zondagmiddag vergeten. Ik bladerde bij de krantenkiosk in het station Zoologischer Garten in het laatste nummer van *Die Neue Rundschau*, een dubbelnummer, en aarzelde of ik het kopen zou. De boekhandelaar in de kiosk wachtte al enigszins korzelig en ongeduldig op mijn beslissing. Plotseling overhandigde iemand, die achter me stond, maar die ik niet bemerkt had, hem het verschuldigde bedrag. Ik draaide me om: Gottfried Benn. Hij gaf me echter geen gelegenheid voor een gesprek of om hem te bedanken doch zei alleen: Wir sehen uns ja Dienstag abend um fünf bei mir in der Belle Alliance Strasse – en verdween haastig tussen de mensen.

De vele boeken, die hij me in de loop der jaren schonk, zijn in de oorlog helaas verloren gegaan. In beslag genomen en daarna waarschijnlijk vernietigd, door degenen, van wie de dichter korte tijd een vernieuwing onzer cultuur heeft verwacht.

Enkele opdrachten, geschreven voorin zijn eigen gedichtenbundels, ben ik niet vergeten, omdat ze zo duidelijk uitdrukten wat in zijn diepste wezen school.

In een eerste uitgave van *Morgue*, waar ik zo bijzonder aan gehecht was, stonden Rilke's woorden: Wer spricht von Siegen, überstehen ist alles. In de Aktionsuitgave van *Der Vermessungsdirigent* had hij geschreven: Dem Traum folgen und nochmals dem Traum folgen und so – usque ad finem –' een woord uit Joseph Conrads *Lord Jim* – een boek, waar hij een bijzondere voorliefde voor koesterde.

Op een Kerstavond – ik meen in 1931 – schonk hij me Heinrich Manns roman *Die kleine Stadt*. Hij hield dit boek voor een der belangrijkste werken der hedendaagse Duitse literatuur. Behalve over Nietzsche heb ik hem nooit over één andere schrijver zo bewonderend horen spreken als over Heinrich Mann. Voor Manns essays over Zola en Voltaire bleek hij daarentegen geen goed woord over te hebben. Deze cultuur-politieke geschriften mishaagden hem. Ze griefden hem zelfs. Een paar jaar later zou toen blijken, dat hier een der oorzaken school, waarom de wegen van deze beide Duitse schrijvers op zo'n tragische wijze uiteen zouden lopen. Ik was over Benns oordeel over het Zola-essay teleurgesteld, bedroefd zelfs, want ik kon zijn argumentatie niet aanvaarden en ook niet volgen, omdat ze in mijn ogen te veel aan de realiteit voorbijging.

Ik bezat in die jaren vaak een voorliefde voor sommige dichters, die in hun poëzie – inderdaad te nadrukkelijk,

doch dat drong later pas tot mij door – een socialistische tendens tot uiting brachten.

– Wieder so einer von der Internationale des literarischen Tinnef, placht hij dan te reageren en ik had dan dikwijls moeite om dat van hem te accepteren.

Een heel enkele keer heb ik wel eens schuchter een poging gewaagd om mijn opvattingen over socialisme tegenover hem te verdedigen, doch ik heb die poging niet vaak herhaald. Ik ben dan waarschijnlijk nogal koppig en zelfs onvriendelijk tegen hem geweest, omdat ik mijn al te elementaire opvattingen over de toekomst van het socialisme niet behoorlijk kon verdedigen tegen zijn briljante, vaak cynische weerlegging: – Das ist kein Zukunftsideal. Das sind hygienische Wunschträume kurzbeiniger Rationalisten, lieber Rost: hab' Rente im Herzen und Höhensonne im Haus. Eine Schöpfung ohne Grauen. Dschungel ohne Bisse. Nächte ohne Mahre, die die Opfer reiten....

Wanneer ik dan weer eens een verlegen en stellig onhandige poging had gedaan om mijn politieke opvattingen te verdedigen, gaf hij bij het naar huis gaan géén boeken over sociologie of economie mee, doch wetenschappelijke werken over biologie. – Lesen Sie das! Das ist das Richtige für Sie. Das gibt Kälte des Denkens, Nüchternheit, letzte Schärfe des Urteils, unerbittliche Kritik.

En toen ik hem vragend aankeek omdat die werken me te zuiver wetenschappelijk leken, stelde hij me lachend gerust: Einige ganz elementare Sachen.

Benn vond het leven zoals hij eens formuleerde: zu eng, zu individuell, zu epileptisch, maar hij kende het leed van vele zijner medemensen en stond als medicus – als het van hem verlangd werd – dag en nacht op de bres om te helpen verzachten. Hij was trouwens niet alleen in zijn buurt bekend om zijn gulheid voor minderbedeelden, voor zijn hulpvaardigheid, waarop steeds een beroep kon worden gedaan. De werkelijk revolutionaire publicist Franz Jung vertelde me eens, dat hij bij de straatgevechten in Berlijn tijdens de Kapp-Putsch urenlang tevergeefs naar een dokter had gezocht om de gewonden, die nog op straat lagen, te helpen. Alleen Gottfried Benn was onmiddellijk bereid geweest; alle anderen hadden uitvluchten, vaak zelfs van politieke aard gezocht om niet aan zijn oproep gevolg te geven.

– Nur wer an jeder Stunde die Klauen, die rostigen Nägel sieht, mit denen es unser Herz in Stücke reisst, der hat das Leben in sich aufgenommen und steht ihm nahe und darf leben, schreef hij in die jaren eens.

Er was nog iets anders, dat me in hem aantrok: hij had iets Pruisisch-conservatiefs, waarvoor ik, sinds ik Theodor Fontane gelezen had, ondanks een aanvankelijke antipathie, genegenheid was gaan koesteren. Vrienden hebben me daarover vaak bespot, — ze kenden echter het verschil niet tussen het Pruisendom van dril en kazernes, dat ik vanzelfsprekend evenals zij diep verafschuwde en dat van een Scharnhorst, Gneisenau en Clausewitz, die ook Pruisen waren, doch in mijn ogen vaak'Linke Leute von Rechts', bewonderaars van de Franse Revolutie. Die vrienden kenden ook het Pruisische karakter van een Theodor Fontane niet, die aan het slot van een gedicht over de Pruisische landadel, die hem op zijn zeventigste verjaardag kwam gelukwensen en die ook hij roofzuchtig en onsociaal vond, schreef: Kommen Sie, Cohn....

Ik had ook sympathie voor een bepaalde Pruisische zelfdiscipline, die ik eveneens bij Benn constateerde, een sympathie voor een levensbeschouwing, die de dichter zelf eens zó formuleerde: am linken Flügel, im zweiten Glied nicht gesehen werden und schaffen.

Benn is in mijn ogen ook, al kon ik zijn poezie van latere jaren somtijds niet helemaal volgen, een dichter gebleven die als ik het eens zo mag formuleren: 'door de hel was gegaan'. Ik onderscheidde destijds — en eigenlijk nog steeds — voor mezelf de mensen in lieden, die door 'de hel' waren gegaan en die daar niet mee in aanraking waren geweest. Voor de laatste categorie had en heb ik nog steeds minder belangstelling en ook minder sympathie.

•

Bij een van mijn bezoeken gaf hij mij een exemplaar van de rede, die hij bij het graf van zijn grote vriend Klabund had gehouden en weer vond ik mijn oorspronkelijke opvatting bevestigd. Weer meende ik dat ondanks alle beweringen van zo vele mijner vrienden, mijn eerste diepe indrukken na de lektuur van Benns eerste verzen juist waren en nog altijd, bijna veertig jaren later, zou ik de mening willen verdedigen dat ook deze dichter uit mijn jeugd, dat Gottfried Benn, als zovele van zijn vrienden in de mens wilde geloven.

— *Aber,* sprak hij toen bij het graf van Klabund, — *aber eine andere Gemeinschaft drängt herbei — ich meine die Gemeischaft derer die der Menschheit zu dienen* glauben,

indem sie dem Worte dienen, ich meine die Gemeinschaft der Künstler, Dichter, Schriftsteller und Literaten, die der Härte des Lebens nichts entgegenzusetzen haben als ihren Glauben, ihr Talent und ihr Leiden. Im Namen dieser will ich sprechen....

Nu en dan vroeg hij me des namiddags niet in zijn praktijk, doch 's avonds in de 'Reichskanzlei' te komen, een café in de Yorckstrasse, vlak bij z'n woning. Die 'Reichskanzlei' was een heel eenvoudig volkscafé, een 'Budike', zoals dat in Berlijn wordt genoemd. Benn was daar stamgast en zat bijna avond aan avond van acht tot tien (niet veel vroeger, doch ook bijna nooit later) op dezelfde plaats, dronk zijn glas bier en daarna, als een echte Berlijner, nog een 'Steinhäger'. Hier, in dit kleine Berlijnse volkscafé — en het zou goed zijn, wanneer sommige van Benns critici, die nog vaak menen dat de dichter meestal in verre landen toefde en zich aan verdovende middelen en andere uitspattingen te buiten ging, hiervan kennis namen — *hier* doorleefde en verbeelde hij *Die roten Abende auf der Insel von Palau* en*Das Rauschen des Schleierkrautes.* Aan hasjisch, opium of andere narcotica is hij zich, naar ik zeker meen te weten, nimmer te buiten gegaan: deze dichter had au fond heel weinig behoeften — drie glazen bier en een of twee Steinhäger ('mässig aber regelmässig') smaakten hem elke dag opnieuw uitmuntend. Maandenlange reizen naar verre continenten heeft hij ook nooit ondernomen — hij zou er ook eenvoudig de middelen niet voor hebben gehad. Alleen als scheepsarts heeft hij in zijn jonge jaren enkele korte reizen gemaakt, o.a. naar New York en eenmaal heeft hij, op invitatie van een vriend, in diens gezelschap enkele weken door Zuid-Frankrijk gedwaald.

Hij heeft immers nooit veel geld verdiend, ook niet als medicus en als gevolg daarvan nooit een werkelijk onbezorgd leven gekend, hoewel hij zich dat stellig gemakkelijk had kunnen verschaffen, wanneer hij zich als 'modearts' aan de Kurfürstendamm zou hebben gevestigd, wat hem dikwijls aangeraden werd. Hij gaf echter de voorkeur aan zijn stille buurt van kleine middenstanders bij het Hallesche Tor in het Noorden van Berlijn, waar hij vele patiënten gratis behandelde en bemind was om zijn goedheid voor de minderbedeelden.

Benn zat dus in de jaren, waarin ik hem kende, bijna avond aan avond in dit kleine café en ik ben ervan overtuigd, dat deze jaren niet de eenzaamste in zijn eenzaam leven zijn geweest. Hier schreef hij:

Das sind Menschen, denkt man, wenn der Kellner
an einen Tisch tritt,
einen unsichtbaren
Stammtisch oder desgleichen in einer Ecke . . .
So allein bist du nicht
in deinem Wirrwarr. Unruhe. Zittern
ach da wird Zweifel sein. Zaudern. Unsicherheit.....

In het Romanische Café kwam hij in die periode bijna nooit meer en de meeste collega's van vroeger zag hij slechts zelden. Alleen Carl Einstein ontmoette hij regelmatig en een enkele keer de beeldhouwster René Sintenis, met wie hij bevriend is gebleven tot zijn dood.

•

In die jaren verschenen in de Berlijnse pers – ik herinner me niet meer naar aanleiding waarvan – allerlei berichten over Miss Edith Cavel, die als goede Engelse in de eerste wereldoorlog uit vaderlandse motieven voor de Engelse inlichtingendienst had gewerkt en als gevolg daarvan door een Duitse militaire rechtbank was veroordeeld en terechtgesteld. Vrienden uit het Romanische Café wisten me te vertellen, dat Benn bij die terechtstelling in Brussel aanwezig was geweest en meenden hem dit te mogen verwijten, zonder naar de politieke omstandigheden of naar de reden van zijn aanwezigheid bij die executie te vragen.

Toen ik de dichter een paar dagen later bezocht, lag op de plaats, waar ik gewoonlijk zat, onder het bord met een door hem zelf al klaargezet stuk appeltaart, een nummer van het in Berlijn verschijnende *Acht-Uhr-Abendblatt* van de avond tevoren, waarin hij een minutieus verslag had gegeven van de executie van Miss Cavel.

– Es wird Ihnen gefallen – lesen Sie es mal gleich, luidde zijn commentaar.

Ik las het stuk vanzelfsprekend terstond met een stijgende spanning – Benn zelf schonk intussen koffie in. Ik begreep dadelijk, waarom hij wilde dat ik het in zijn bijzijn zou lezen.

– Dat is nu eens een prozastuk – scheen hij me te willen zeggen, een reële reportage, die u als bewonderaar van de reportage als uitdrukkingsvorm – waarvan ik zelf geen bewonderaar ben – wel zal interesseren. Zo'n stuk levert voor wie het schrijft ook geen moeilijkheden op en is dood-eenvoudig en duidelijk.

– Had ik gelijk of niet, luidde dan ook z'n vraag. Had ik gelijk of niet, toen ik onlangs beweerde dat zo'n reportage

eigenlijk een al te gemakkelijke vorm van expressie is? In dit geval leek het me echter noodzakelijk zó te schrijven.

Dàt kon hij dus óók: een dergelijke reportage schrijven in een zakelijke stijl, waarin de kracht tot beheersing nog natrilde en die me op dat ogenblik aan het proza van Kleist en Stendhal deed denken. Ook hierin was hij dus groter dan vele sociale reporters, voor wie ik toen zo'n grote voorliefde had.

Ik heb Benn herhaalde malen ontmoet in de maanden, dat hij schreef aan zijn later vermaard geworden verhandeling: 'Goethe und die Naturwissenschaften'. Opnieuw trof me toen zijn grondige kennis van het complete oeuvre van Goethe en zijn eerbiedig respect voor deze dichter. Hij was nu niet sceptisch of sarcastisch maar bewonderend. Uitvoerig verklaarde hij me Goethe's anatomische ontdekking aan de hand van een anatomische atlas. Benn kende de *Naturwissenschaftliche Schriften* grondig en herhaaldelijk wees hij me op het belang van Goethe's polemiek met Newton. Hij raadde me aan de verhandelingen over morphologie nauwkeurig te lezen en ook de *Farbenlehre*, al waren enkele thesen daarvan later ook onhoudbaar gebleken. Zelfs voor Goethe's geschriften over meteorologie en mineralogie vroeg hij mijn aandacht. Terwijl juist in die jaren allerlei 'vakgeleerden' zich daar nogal smalend over uitlieten, bleek en bleef Benns eerbied en respect voor deze werken groot en diep. Hij kwam er steeds op terug en nog altijd ben ik hem dankbaar, dat hij me daar vele avonden lang in 'der Reichskanzlei' een soort college over heeft gegeven. Ik heb toen ook begrepen, wàt hem in de *Naturwissenschaftliche Werke* zo bijzonder aantrok, vooral nadat hij op een keer een brief van Goethe aan Knebel citeerde, waarin Goethe de hoop uitsprak: 'dass mein Genius mich immer auf den ruhigen bestimmten Weg leiten möge, den uns der Naturforscher so natürlich vorschreibt?

Benn heeft in zijn hart waarschijnlijk gehoopt, dat zijn studie van de natuurwetenschappen en van de mythologie aan zijn poëzie nieuwe rijkdom zou brengen, zoals dat bij Goethe het geval is geweest: 'die Sicherheit' – zoals hij dat zelfs eens heeft geformuleerd – 'die Ruhe von der das Differenzierte ausgeht, in die es zurückkehrt'.

Benn had ook – wat ik eigenlijk helemaal niet van hem verwacht had – belangstelling voor Goethe's sociale en menselijke gevoelens ten opzichte van de mijnwerkers. Op een avond citeerde hij zelfs enkele passages uit een rapport,

door Goethe opgesteld in zijn hoedanigheid van president van de Mijncommissie bij de heropening van een mijn in Ilmenau, en ik was hoogst verbaasd, dat *juist deze* woorden Benn zo getroffen hadden: 'Ich heisse der Mangel, ich heisse die Schuld, ich heisse die Sorge, ich heisse die Not – gebannt für diese graue Stadt'. Nog hoor ik de ernstige toon, waarop hij deze passage las. Hij is dus wel degelijk ook een sociaal-voelend dichter, dacht ik toen (en dat denk ik nog altijd).

•

Egon Erwin Kisch, de dichters Max Hermann-Neisze en Joh. R. Becher evenals de publicist Leo Lania, die ik regelmatig in het Romanische Café placht te ontmoeten, maakten in die jaren deel uit van de redactie van een uiterst-links gericht maandblad: Die Neue Bücherschau. Gerhard Pohl was redactie-secretaris en – als ik me goed herinner – behoorden Kurt Kersten en de kunstcriticus Adolf Behne toen ook tot de redactie.

Terwijl ik steeds in de mening had verkeerd, dat ze het over het beleid van hun blad, dat ik geregeld las, altijd met elkaar eens waren, bleek dit op een goede dag plotseling niet het geval en ontstond een heftige strijd. De oorzaak daarvan was een in het julinummer van 1929 gepubliceerd stuk van Max Hermann-Neisze over Benn. Max Hermann-Neisze was in dat stuk onverwacht, zonder namen te noemen, van leer getrokken tegen 'literarische Lieferanten politischer Propagandamaterialien', tegen 'zu Nichts verpflichtender Radikalismus' en vooral Kisch en Becher reageerden daar onmiddellijk fel op, temeer omdat Max Hermann-Neisze van mening bleek, dat Benns poëzie daar torenhoog boven verheven was. Een literaire oorlog brak uit....

– Für uns, verklaarde Egon Erwin Kisch terstond verontwaardigd, hat der literarische Lieferant politischen Propagandamaterials turmhoch über dem überlegenen Weltdichter zu stehen, über allen Benns und Stefan Georges.

Joh. R. Becher verkondigde dezelfde opvatting. Ik was in die jaren niet volledig op de hoogte van de marxistische opvattingen over literatuur, die zij verdedigden, en zo vurig en fel verdedigden, omdat ze nog in het begin van hun politieke ontwikkeling stonden. Ik had alleen nog maar aan de 'Marxistische Arbeiterschule' enkele lezingen daarover bijgewoond van Georg Lukacz (voor wie ik pas véél later een eerbiedige bewondering zou gaan koesteren) en

als gevolg daarvan alleen een gevoel van verlamming gevoeld, alsof ik nooit meer een letter zou kunnen of mogen schrijven.

Benn, die ik ook in die maanden regelmatig bezocht, wist dat ik bevriend was met Egon Erwin Kisch, maar over de polemiek, die in de Neue Bücherschau ontbrand was, repte hij geen woord en ik vermeed het dit onderwerp aan te snijden.

In de kolommen van Die Neue Bücherschau ging de strijd intussen verder. Becher vroeg of een dichter, waarmee hij natuurlijk Benn bedoelde, mag blijven zwijgen wanneer alleen in Berlijn al 36.000 gevallen van open tuberculose geconstateerd worden en in Duitsland jaarlijks 40.000 vrouwen sterven aan de gevolgen van abortus criminalis (provocatus).

Enkele maanden daarna liet Benn toen zijn geschrift verschijnen: *Können Dichter die Welt ändern?* Terstond bleek daaruit, dat hij Becher het antwoord niet schuldig wilde blijven:

— Ich zögere nicht einen Augenblick: *ja, da sieht der Dichter zu.* Nicht der, der die Zivilisationslektüre verfasst und für den Abend die geistigen Vorwände für die Kulissenverschiebungen, der beim Bankett neben dem Minister sitzt, die Nelke im Frack und fünf Weingläser am Gedeck; dér unterschreibt Aufrufe gegen die Notstände der Zeit. Aber DER sieht zu, der weiss, dass der schuldlose Jammer der Welt niemals durch Fürsorgemassnahmen behoben, niemals durch materielle Verbesserungen überwunden werden kann!

Vele vrienden hebben Benn na dergelijke uitspraken fel aangevallen. Ik zelf kon zijn opvatting, die me niet menselijk genoeg, te marmerachtig boven alle misère verheven was — weliswaar niet volgen, doch meende aan de andere kant dat Benns opvatting over poëzie en over de taak van de dichter niet met zulke toch vaak wel al te simpele en simplistisch politieke en sociale waarheden bestreden kon worden als in Die Neue Bücherschau geschiedde, en dat daar in ieder geval zwaarder geschut voor nodig was. Al was ik ook vaak geneigd om Kisch en de andere vrienden in sommige opzichten gelijk te geven — tóch vond ik dat ze het zich in hun polemiek met Benn véél te gemakkelijk maakten.

Wanneer ik thans aan deze gesprekken terugdenk, weet ik, dat ik ook destijds, in die jaren, nog niet ten volle beseft heb, dat hier een strijd ontbrandde, die nog altijd woedt — dat hier twee werelden op elkaar botsten.

Nadat ik naar ik meen in de winter van '30, een lezing van de Sovjet-Russische schrijver Sergej Tretjakow had bezocht, ging ik een paar dagen later naar Benn toe. Die bijeenkomst met Tretjakow had een diepe indruk op me gemaakt en waarschijnlijk heb ik toen, tegen beter weten in gehoopt, dat hij misschien toch nog zou instemmen met enkele opvattingen, die Tretjakow had verkondigd. In mijn hart wist ik wel, dat hij dat *niet* zou doen, maar ik wilde er in ieder geval zijn mening over horen.

Ik herinner me niet precies meer wat Tretjakow dien avond verklaarde, alleen dat hij zijn betoog eindigde, met een oproep tot de vele jonge schrijvers, die onder zijn gehoor waren, om naar de Sovjet-Unie te gaan teneinde zich daar, vooral op het platteland, te bekwamen in een bepaald onderdeel van het landbouwbedrijf b.v. zich vertrouwd te maken met het zuivelbedrijf, de varkens- of schapenfokkerij of met de bijenteelt. Wij, jonge schrijvers, zouden dan, wat wij immers wilden, *werkelijk* meehelpen aan het tot stand komen van een nieuwe Wereld en daarna over onze ervaringen kunnen schrijven. Tretjakow's geestdriftige oproep deed ook mij verlangen om mee te doen en reeds de volgende morgen bezocht ik hem al in zijn hotel — Russischer Hof — bij het station Friedrichsstrasse en vroeg hem naar de mogelijkheid om naar Sovjet-Rusland te gaan, waar ik me zou willen bekwamen als iemker *). (Ik behoef zeker niet nader mee te delen, dat van dit voornemen door allerlei praktische, politieke en bureaucratische oorzaken niets terecht is gekomen?)

Benn luisterde ook die avond aanvankelijk hoffelijk en vriendelijk als altijd naar mijn plannen. Hij zelf had enkele dagen geleden een andere lezing van Tretjakow bezocht, waarin deze over de taak van de schijver in de Sovjet-Unie had gesproken en gaf daarover, toen ik klaar was met mijn geestdriftig verslag, zijn oordeel. Ik vond hem op dat ogenblik koud en hoogmoedig en waarschijnlijk heb ik hem — ondanks mijn diepe verering — die avond gehaat. Zó fel was mijn desillusie en mijn verontwaardiging, toen hij verklaarde:

— Eine Art literarischer Tscheka-Typ, Ihr Freund Tretjakow, der — auch hier in Berlin — uns alle vernehmen möchte, verurteilen und bestrafen. Und was er über Literatur sagte,

---

*) Mijn voorliefde voor bijen stamde van Maurice Maeterlincks *Vie des Abeilles.*

war einfach absurd. Und dann die Romane.... Das hat mit Literatur nichts mehr zu tun.*)

Ik probeerde Tretjakow te verdedigen en vroeg Benn of hij op die manier niet oordeelde zoals een bepaalde pers stellig wilde, dat hij over een schrijver uit de Sovjet-Unie zou oordelen, maar hij reageerde daarop met geen woord en zweeg.

Hij schonk intussen koffie in, haalde cognac en glazen te voorschijn.

Daarna:

— Wat is dat voor een opvatting om met behulp van de literatuur de woningnood en voedselvoorziening te willen veranderen? In diepste wezen kan de literatuur *niets veranderen.*

De mensheid zal altijd een tragisch wezen blijven — tragisch gespleten.

— Glauben Sie mir, ihre Abgründe lassen sich nicht auffüllen durch Streuselkuchen und Wollwesten, ihre Dissonanzen sich nicht auflösen im Rhythmus einer Internationalen.

En zelfs als men dit hele tijdperk van het individualisme zou kunnen uitwissen, de geschiedenis van de menselijke ziel van de antieken tot het expressionisme toe, ook dan zou uw Tretjakow toch nooit gelijk krijgen.

— *Nie nie. Nein,* mit Kunst, lieber Freund, haben diese Herren Tretjakow und Konsorten *nichts* zu tun....

Enkele ogenblikken later, heel nadrukkelijk en streng:

— Wer das Leben organisieren will, wird nie Kunst machen, der darf sich auch nicht zu ihr rechnen. Kunst machen, ob es die Falken von Aegypten sind oder die Romane von Hamsun, heisst vom Standpunkt der Künstler aus: *das Leben ausschliessen, es verengen, ja es bekämpfen, um es zu stilisieren.*

Ik zweeg, want ik kon zijn gedachten niet volgen en daarom ook niet delen.

Benn schonk ondertussen opnieuw twee glazen cognac in en hervatte daarna het gesprek:

— Die strijd om de kunst — tégen de kunst, zou ik nog beter kunnen zeggen, is trouwens niet in Rusland ontstaan, niet in Moskou en ook niet in Berlijn. Ze is eeuwenoud en

---

*) Tretjakow is enkele jaren daarna — in 1933 — op last van Stalin vermoord. Ik heb geen gelegenheid meer gehad om hierover met Benn te spreken. Of hij begrepen zou hebben, dat Tretjakow sterven moest, *juist omdat hij in wezen geen literair Tschekist was?*

loopt van Plato tot Tolstoi. Alles wat Tretjakow hier dezer dagen in zijn lezingen heeft beweerd, is eigenlijk tegen die 'tiefen Schriftsteller' gericht en werd al een eeuw geleden – en oneindig veel beter gezegd door Börne tegen Heine en door Heine tegen Goethe. Misschien herinnert ge u dat Heine Goethe 'das Zeitablehnungsgenie' noemde. Börne schreef eens, dat Goethe een 'Stabilitätsnarr' was. Bijzonder kortzichtig van beide heren, even kortzichtig als de theorie van uw Tretjakow. En hoe vaak hebben we niet te horen gekregen, dat Goethe nooit een goed woord over had voor het volk en dergelijke beweringen meer. U kent ook dat andere verwijt, dat hem vooral de laatste jaren en door vele uwer vrienden steeds weer gemaakt wordt, dat hij voor de julirevolutie in Frankrijk nauwelijks interesse koesterde en toen een bezoeker daarover begon, dacht, dat de man het over de wetenschappelijke strijd om Cuvier had.

Goethe, voor wie u toch ook grote bewondering hebt, lieber Freund, war ein Mann der *Kunst* und Sie können ihm nicht verdenken, dass er nicht der Mann des Stammtisches war.

En een paar minuten later:

– Deze problematiek van de kunst is thans, anderhalve eeuw later, nog steeds niet veranderd en uw Tretjakow zal spoedig vergeten zijn. Man wird in der Kunst immer fragen nach *Substanz,* nach *Werken* - nicht nach billigen Theorien und Redensarten.

En weer enkele minuten later, héél langzaam en nadrukkelijk:

– Man wird fragen nach dem Gehirn, das die Zeit durch seine Existenz zeugend legitimierte, das nicht überall mitlief, den Rummel mitmachte, 'dabei war', sondern mit Bestimmtheit weisz: wer mit der Zeit mitläuft, wird von ihr überrannt, aber wer stillsteht, *auf den kommen die Dinge zu.*

Daarna:

– Aber es müsste ein riesiges Gehirn sein. Und es müsste ganz gestimmt sein auf die Fuge des neuen sich ankündigenden Weltgefühls. Uw Tretjakow zal met zijn sociale theorie tot dat proces niets bijdragen, maar dan ook helemaal niets, geloof me. Hij is de Börne van anderhalve eeuw geleden. Het gaat om de kunst, om kunstwerken. Dáárnaar zal men later, in komende eeuwen, vragen en niet naar goedige sociale theorieën. Geloof me....

– Nog een cognac?

– Dank u.

– En hier is Goethe's 'Campagne in Frankreich'. Neem

het mee. Lees dat — om afstand te krijgen — niet alleen van Tretjakow. *Distanz - Distanz ist etwas sehr, sehr wichtiges.* Vergeet ook niet — nu we toch weer bij Goethe beland zijn — vergeet niet bij uw lektuur van de vele literaire producten, die u toegestuurd krijgt om er over te schrijven voor uw krant, werken van schrijvers die thans vaak hemelhoog geprezen worden, dat in zijn tijd Goethe *niet veel gelezen werd* en dat zijn uitgever vaak steen en been klaagde over de verkoop. Véél beter te spreken was hij over Goethe's zwager Vulpius, die zoals u weet, de roman over de roverhoofdman *Rinaldo Rinaldini* schreef, een 'bestseller' in die tijd. Er zijn ook lieden geweest, die in die jaren van mening waren, dat August Kotzebue, wiens werk voor ons toch absoluut onleesbaar is, 'dem Leben näher stand' dan Goethe.

Nogmaals: *Distanz,* mein lieber Freund, *Distanz!*

Ik dwaalde die avond na dit gesprek nog lang door de buurt, waar hij nu al jaren woonde en praktiseerde en bemind was door de kleine luiden. In de sigarenwinkel zong ook ditmaal de winkelier, die me al kende, zijn lof, omdat 'Herr Doktor' een werkeloze op 3 hoog boven niet alleen gratis behandelde, doch bovendien maandenlang de kolen voor hem betaald had.

— Ook juffrouw G, twee huizen verder op, heeft hij wel twee maanden lang behandeld, maar nooit een rekening gestuurd. En als u wist, hoeveel meisjes van de Friedrichstrasse alléén door hem onderzocht en behandeld willen worden, omdat hij nooit hoogmoedig is en bijna niets rekent. Ein guter Mensch, der Herr Doktor. U wilt zeker weer een pakje Juno? Bitte.

Weer herinnerde ik me Benns woorden bij het weggaan, bijna of hij me wilde troosten en me er, hoewel dat onnodig was, aan wilde herinneren, dat we het in diepste wezen over al deze dingen eigenlijk eens waren — alleen *niet* over de weg:

— Im Dunkel leben, im Dunkel tun, was wir können....

•

Op 28 maart 1931 hield Benn zijn rede over Heinrich Mann bij gelegenheid van diens zestigste verjaardag. Onmiddellijk ontbrandde een hevige polemiek over Benns uitlatingen *). Ik kon dat tenvolle begrijpen, want zijn bewondering gold uitsluitend en alleen — en bovendien op een

*) — Heinrich Mann war, verklaarde hij me later eens, bis zu seinem 35en Lebensjahr das grösste Genie Deutschlands.

bewust-provocerende manier — de eerste romans. Voor het latere oeuvre, voor de baanbrekende essays over Zola en Voltaire, voor het drama *Madame Legros,* waarin de vraag wordt gesteld over het medeschuldig zijn aan onrecht, had hij geen goed woord over. Hij negeerde al deze werken zelfs.

— Dat is geen kunst meer, luidde zijn enige commentaar.

Deze opvatting leek me, toen al, ten enenmale onjuist. Ik vond het bovendien onrechtvaardig en ook ongeoorloofd om het politieke en sociale element in Heinrich Manns werk, dat de laatste jaren steeds sterker naar voren drong, zo opzettelijk te negeren. Benns houding was des te opvallender, bijna had ik gezegd 'verdachter', omdat in die periode reeds van verschillende kanten getracht werd om de Republiek van Weimar ten val te brengen, een streven dat in Heinrich Mann, die een overtuigd democraat was, een der felste tegenstanders ontmoette.

De reacties op Benns uitlatingen kwamen ditmaal dan ook niet alleen van de kant van Joh. R. Becher en Egon Erwin Kisch. Ook Alfred Döblin, Arnold Zweig en Bert Brecht protesteerden en vooral de thans zelden meer genoemde publicist-architect Werner Hegemann wond er geen doekjes om in zijn Tagebuch-artikel *Heinrich Mann? Hitler? Gottfried Benn? Oder Goethe?:* 'Es ist im Geiste Hitlers, dass Benn 'Kunstwerke praktisch folgenlos' und 'den Künstler a priori geschichtlich unwirksam' nennt. Angesichts der Uebermacht der Naturgesetze 'Urerlebnisse' nennt *auch Hitler* es, einen 'echt judenhaft frechen, aber ebenso dummen Einwand der modernen Pazifisten', wenn sie behaupten 'der Mensch überwindet eben die Natur'. Benn stellt sich', besloot Hegemann zijn artikel, 'ausserhalb des Schutzverbandes nicht nur der deutschen Schriftsteller, sondern des Menschen. *Er macht sich vogelfrei.*'

Hegemanns aanval was heftig, misschien ook persoonlijkbeledigend, doch volkomen begrijpelijk en verantwoord in de politieke situatie dier dagen. Benn voelde er zich diep door getroffen, te meer daar ook Der Angriff, het orgaan van Goebbels, hem naar aanleiding van zijn rede over Heinrich Man heftig had aangevallen en betiteld als 'Kurfürstendamm-journaille, Defaitist und Zugehöriger der Liga für Menschenrechte' (waar hij overigens nooit toe behoord heeft).

'Das Ganze', luidde Benns repliek, 'scheint mir eine Frage des inneren Niveaus zu sein. Jeder kann nur mit den Kräften arbeiten, mit denen die Natur ihn bemittelt hat. Der eine arbeitet tatkräftig am Versicherungswesen und der andere

wird es sich nicht nehmen lassen, bei der nächsten Festrede wieder davon auszugehen, dass alles zu Versichernde nur ein Gleichnis ist und dass in einem Zeitalter, in dem die Religionen der Götter zu nichte werden, während der Sozialismus längst nicht alle Tränen trocknet, die Kunst die besondere Aufgabe des Lebens ist, die Transzendenz, die metaphysische Tätigkeit, zu der es uns verpflichtet'.

Ik ben ervan overtuigd dat in diè dagen in Benns leven de tragische periode van desolate eenzaamheid begon. *Al vóór 1933 dus.*

Na die rede over Heinrich Mann heb ik hem toen niet meer bezocht. Mijn gedachten gingen wel vaak naar de Belle-Alliancestraat, maar ik wist met een droeve zekerheid dat ik zijn opvattingen niet kon volgen en vermeed het daarom hem te ontmoeten.

Waarschijnlijk heb ik ook zijn sarcasme gevreesd....

•

In februari 1933 ben ik, als zovele tienduizenden anderen, door de Gestapo gearresteerd en naar Oranienburg gebracht, Duitslands eerste KZ, waar de dichter Erich Mühsam enkele maanden later zou worden vermoord. Honderden schrijvers, kunstenaars en intellectuelen probeerden intussen aan dit lot te ontkomen: collega's van Benn uit de Dichteracademie uit het Romanische Café, vrienden van vele jaren.

10 mei 1933 werd op de Opernplatz te Berlijn een autodafé gehouden en daar zijn ook de boeken van Heinrich Mann verbrand.

Ontslagen uit het KZ, in afwachting van mijn uitwijzingsbevel, heb ik dit macabere middeleeuwse schouwspel bijgewoond. Weer zie ik de door onvolgroeide haat en woede verwrongen gezichten van al deze SA-lieden en corpsstudenten voor me, wéér hoor ik Goebbels' scherpe, venijnige stem, die eigenlijk alleen eigen machteloosheid verried.

Waarom, Gottfried Benn, hebt ge u niet laten waarschuwen door de striemende en alles onthullende tekeningen van uw vriend Georg Grosz? Ge had dan precies geweten, hoe deze heren, zodra ze aan de macht kwamen, in werkelijkheid zouden zijn. Waren die tekeningen *nóg* niet duidelijk genoeg?

Weer hoor ik deze lieden brullen: 'Gegen Verhunzung der deutschen Sprache! Für die Pflege der kostbarsten Güter unseres Volkes!'

Hopelijk bent ge toen, tenminste binnen de vier muren

van uw woning in de Belle-Alliancestraat, in uw hart toch nog van mening geweest, dat beter alle jaargangen van Goebbels' Angriff en diens eigen geschriften in het vuur geworpen konden worden? Ik hoop innig, dat ge dat toen toch nog gedacht hebt, ook al hadt ge u te voren van deze lieden niet gedistantieerd (en kort daarna evenmin). Ik heb dat nog heel lang gehoopt, maar had die hoop de laatste maanden laten varen. 'Gegen seelenzerfasernde Ueberschätzung des Sexuallebens', hoor ik ze weer brullen. Daarna werden de werken van Sigmund Freud in het vuur geworpen.

Bij ons laatste gesprek hadt ge mij nog op het hart gedrukt, dat de Duitse cultuur drie geniale Joden bezat: August Mombert, Else Lasker-Schüler en Otto Weininger. Maar ook hun werken werden toen verbrand.

Benn liet toe – nog op het allerlaatste moment had ik heimelijk gehoopt, dat hij zich tenminste daartegen zou verzetten – dat Heinrich Mann evenals zovele zijner andere collega's: Alfred Döblin, August Mombert, Rudolf Pannwitz, Annette Kolb, Oscar Loerke en anderen uit de Duitse Akademie der Letteren werden verjaagd....

Gottfried Benn heeft daar niet tegen geprotesteerd en zich zelfs tot Gevolmachtigd Commissaris van de Akademie laten benoemen. De Nazi Hanns Johst sprak in die dagen de beruchte woorden: 'Wenn ich das Wort Kultur höre, entsichere ich meinen Browning'.

In plaats van Benns uit hun land verdreven en op dat ogenblik waarschijnlijk al door de Gestapo opgejaagde collega's, die tot de elite der moderne Duitse literatuur behoorden, traden nu anderen op de voorgrond: Hans Heinz Ewers, die kort tevoren een 'roman' gepubliceerd had over de SA-held Horst Wessel, Johan van Leers met zijn antisemitische geschriften o.a. *Juden sehen Dich an*, de Nazi-scribent Otto Stofregen, van wie onder bijval der nieuwe autoriteiten de operette werd gespeeld *Du mich auch* en Josef Goebbels, die nu met zijn literaire produktie o.a. met *Knorke - das Buch Isidor* eindelijk, eindelijk zijn kans kreeg.

Heeft Benn in die maanden niet terstond beseft in welk luguber gezelschap hij verzeild was geraakt? Onder *álle* afgrijselijke berichten, die me in de eerste helft van 1933 uit Duitsland bereikten, behoorden die over Benns houding tot de *allerergste*.

Ik geloof, dat Klaus Mann de eerste is geweest, die in een *Open Brief* Benn aanviel en hem zijn houding verweet. Er stonden in dat schrijven een paar opmerkingen, die me bijzonder troffen, omdat ze volgens mij de kern raakten:

'Wenn', schreef hij, 'einige Geister von Rang immer noch nicht wissen, wohin sie gehören: die dort drüben wissen ganz genau, was nicht zu ihnen gehört, nämlich der Geist.'

En aan het slot: 'Erst kommt das Bekenntnis zum Irrationalen, dann zur Barbarei und schon ist man bei Hitler'.

Juist van Klaus Mann had ik zulke reële woorden eigenlijk niet verwacht. Ik schreef hem daarom hoe verheugd ik was over zijn brief, vooral omdat ik mijn oordeel over hem nu moest corrigeren, want ik had hem te voren alleen beschouwd als een weliswaar sympathieke en begaafde, doch enigszins versnobte Cocteau-aanhanger, die zich om de problemen der werkelijkheid eigenlijk nooit had bekommerd. Twee maanden later kwam hij me in Brussel opzoeken met een vriend, die evenals hij uit Duitsland was gevlucht.

Hoewel Klaus Mann en ik elkaar in Berlijn nimmer ontmoet hadden, was het dadelijk alsof wij elkaar al lang kenden en onze gesprekken waren daardoor ongedwongen en kameraadschappelijk. Hij deed ook helemaal niet snobbistisch, zoals ik me vroeger had voorgesteld. Hij kwam uit Parijs, waarheen hij terugkeerde en sprak scherp en reëel over de nazi's en vanzelfsprekend héél lang over Gottfried Benn, voor wie hij zo'n diepe verering had gekoesterd en wiens houding hem nu zo verbitterde.

Klaus Mann vroeg me dien dag om ook mijnerzijds over 'Der Fall Benn' te schrijven, vooral toen hij begreep, dat ik zijn bewondering al jaren deelde. Een paar weken na onze ontmoeting publiceerde ik toen in de Nederlandse en Vlaamse pers een *Open Brief aan Gottfried Benn.*

'Ge moest toch weten, Gottfried Benn', schreef ik daarin, 'en ge weet het ook, wanneer ge eerlijk tegen u zelf bent, dat de Duitse literaire emigranten er zich meer dan ooit van bewust zijn, dat Duitsland hun vaderland is en dat ook zij deel uitmaken van het Duitse volk. Misschien beseften zij nooit zó sterk als in de laatste maanden de waarheid van de woorden van een groot Duits dichter, Heinrich Heine, die zich *niet* 'gleichschalten' liet, doch schreef: 'Denk ich an Deutschland in der Nacht, bin ich um meinen Schlaf gebracht'. Ik kan uw mening niet delen, wanneer ge schrijft, dat de literatoren die gevlucht zijn, Duitsland dankbaar moeten zijn, omdat de Duitse uitgevers hun werk uitgaven, Duitse drukkers het drukten en Duitse toneeldirecties hun stukken opvoerden. Ik begrijp dit argument niet. Moeten uitgevers en drukkers de literatoren niet even dankbaar zijn als zij hun? Is het paspoort dat de Duitse regering haar staatsburgers geeft soms een gunst? Is het méér waard

dan een literair werk van een Duitse staatsburger? Moeten de Duitse klassieke schrijvers de Duitse staat dankbaar zijn, omdat die hun werk heeft uitgegeven? Zijn Duitse dichters genoodzaakt zich te laten gelijkschakelen, omdat ze hun opleiding op Duitse scholen en aan Duitse universiteiten hebben genoten? Uw redenering lijkt me onjuist, Gottfried Benn, onjuist en, wat ik stellig niet van u verwacht had: onlogisch.

Ge vraagt van de Duitse schrijvers dankbaarheid voor degenen die hun werk drukten. Ik kan u het adres geven van de uitgever die uw eerste gedichten uitgaf en jarenlang uw lof heeft gezongen. Juist dezer dagen las ik in een emigrantenblad een oproep tot steun, om deze man voor de hongerdood te bewaren. Het adres van Franz Pfemfert, de uitgever van *die Aktion* is: Alte Wiese 54, Haus Melone, Karlsbad (tel. 1439)'.

En wat verderop:

'U bent van mening, dat de 'Nieuwe Staat' deze literaire emigranten 'niet veel' gedaan zou hebben, wanneer ze in Duitsland waren gebleven. Is het 'niet veel', wanneer tientallen schrijvers en publicisten opgesloten worden in gevangenissen en concentratiekampen; 'niet veel', wanneer hun hun levensonderhoud ontnomen wordt?

Is het veel of weinig, dat de publicist Erich Baron in de dood werd gejaagd? Veel of weinig, dat Carl von Ossietzky, aan wiens *Weltbühne* ge toch ook heb medegewerkt, in Oranienburg mishandeld en vernederd wordt?

U herinnert me aan de dokter uit het concentratiekamp van Oranienburg, die de wonden niet wilde erkennen, die de SA de gevangenen had toegebracht.

U bent zelf ook medicus, maar ik moet helaas bekennen, wat ik niet voor mogelijk had gehouden, dat ik u in zo'n kamp niet graag als dokter zou willen ontmoeten. U zoudt dan misschien ook van mening zijn, dat me 'niet veel' was overkomen, als de SA me, zoals enkele maanden later de dichter Erich Mühsam *), uw collega uit het Romanische Café, niet alleen had getrapt doch ook nog tot bloedens toe had mishandeld.'

Het slot van mijn *Open Brief* luidde aldus:

'U bent medicus en hebt een behoorlijke praktijk en bent dus niet aangewezen op de inkomsten uit uw literaire werk.

---

*) Erich Mühsam werd enkele maanden, nadat dit werd geschreven door de Oranienburgse SA in een der w.c.'s van het kamp opgehangen.

Ge hadt dus nog beter kunnen zwijgen dan vele uwer collega's die alleen van hun pen moeten leven, als ge er de voorkeur aan wilde geven om in Duitsland te blijven. Uw literaire produktie is nooit heel omvangrijk geweest en ge liet uw stem eigenlijk maar zelden horen. Ge hadt dus des te gemakkelijker kunnen zwijgen. Ook Stefan George zwijgt, hoewel zijn poëzie misschien gedeeltelijk wel een ideologisch platform zou kunnen bieden, waarop tenminste enigszins cultureel onderlegde leiders der nationaal-socialistische beweging (indien die er tenminste zijn) misschien nog met enig recht zouden kunnen steunen. Stefan George echter zwijgt en blijft zwijgen en ik heb een diep respect voor deze dichter, die zowel onder dit regiem als onder het vorige weigerde deel uit te maken van de Akademie'.

•

Ondanks alles wat Benn in die jaren misdeed, *en dat is in mijn ogen niet weinig geweest*, is mijn eerbied en bewondering voor hem thans, dus bijna dertig jaar later, opnieuw even diep en groot als toen ik hem leerde kennen. Dit verhindert echter niet, dat ik me nog vaak afvraag, *hoe* het mogelijk was, dat een man als Benn, beschikkende over een uitermate scherpzinnige, analytische begaafdheid en over een uitgebreide kennis van de cultuurgeschiedenis, zich zó kon vergissen. Daarnaast dringt zich dan terstond de vraag op, of hier eigenlijk wel van een vergissing kan worden gesproken.

Met behulp van Nietzsche en allerlei onzinnige rassentheorieën had hij zich tevoren reeds 'berauscht'. Waarschijnlijk heeft hem toen een tijdlang een visioen van een geheel nieuwe samenleving voor ogen gezweefd, doch de man van de wetenschap en van de realiteit, die hij toch ook was, en vooral in dit geval zijn moest, had hier een gebiedend woord moeten spreken. Op die roes, die maar heel kort heeft geduurd, is toen de ontnuchtering gevolgd, die niet kon uitblijven.

Misschien had ik, wat met hem gebeurd is, kunnen verwachten, toen de nazi's aan de macht kwamen. Ik had desondanks in die dagen nog de verwachting, dat hij een andere beslissing zou nemen — juist omdat hij zo boven de dingen, boven de realiteit van het toen zo jammerlijke nationaal-socialisme stond — maar misschien schuilt juist hier ook wel de reden waarom hij gefaald heeft.

Gottfried Benn heeft op het beslissende moment een verkeerde beslissing genomen — samen met miljoenen andere

Duitsers. Ook dit dienen we niet uit het oog te verliezen.

Benn is op zijn manier 'geëmigreerd' – in de Wehrmacht, waar hij een soort toevlucht vond. De Pruis Gottfried Benn had geen enkel vertrouwen meer in het Duitse nationaal-socialisme, maar heeft schijnbaar nog wel geloofd in de oude Pruisische traditie van het leger, die hij nog aanwezig achtte – beter kunnen we waarschijnlijk zeggen: waaraan hij nog *wilde* geloven. In de traditie van een Scharnhorst, Gneisenau en Clausewitz e.a. en misschien – ik kan dit niet beoordelen – is daar in die jaren ook nog wel iets van aanwezig geweest.

Hij is er in ieder geval veilig geweest tegen de aanvallen van de Partij en heeft er als officier van gezondheid op een der vele bureaus in de Bendlerstrasse het einde van de oorlog kunnen halen.

Terwijl hij daar dag-in, dag-uit zelfmoordstatistieken uit het leger doorwerkte, schreef hij – in een periode dus waarin Hitlers legers voorlopig nog 'siegten auf allen Fronten' – nieuwe gedichten: 'Grauenhafte Bilder der Zersetzung – Visionen des kommenden Untergangs'.

Gottfried Benn heeft de eenzaamste uren van zijn leven doorgebracht in éénzelfde gebouw met generaal Keitel, doch ook met Canaris en met graaf Stauffenberg – die een leerling van Stefan George was. Of hij in die jaren contact met deze officieren heeft gehad, is me helaas niet bekend.

Vaak staarde hij vanuit zijn raam naar een der binnenplaatsen, waar meestal tegen de avond de laatste reserves naar het front vertrokken:

'Das Abmarschieren im Dunklen ist unheimlich, zou hij later schrijven. 'Eine Kapelle, die man nicht sieht, führt vorneweg, spielt Märsche, flotte Rhythmen, hinter ihr der lautlose Zug, *der für immer ins Vergessen zieht.*'

Grenzeloos eenzaam en van allen verlaten moet hij zich hier gevoeld hebben. Elke dag opnieuw stelt hij zich de vraag:

Wie es sei und heute noch möglich war, dieser Glaube an neue Waffen, geheimnisvolle Revanche-Apparate, todsichere Gegenschläge, die unmittelbar bevorstehen. Hoch und niedrig, General und Küchensoldat. *Eine mystische Totalität von Narren,* ein prälogisches Kollektiv von Erfahrungsschwachen, etwas sehr Germanisches zweifellos'.

•

Ik vraag me tegenwoordig, wanneer ik zijn poëzie herlees, vaak af, of de verwijten die ik hem in die periode

deed gerechtvaardigd waren of niet, maar kom dan telkens tot de conclusie, dat ik geen enkele ervan kan terugnemen.*)

Ik *verwijt* deze dichter, voor wiens poëzie ik een diepe bewondering koester, dat hij tijdens de Hitlerjaren in zijn redevoering en geschriften bewust het woord 'Arier' bezigde. Een zo wetenschappelijk geschoold man als Benn, had dit woord nimmer onkritisch mogen hanteren en ook niet over 'Blutserbe' mogen schrijven, wat hij in die periode eveneens deed.

Ik *verwijt* Benn de woorden, die hij sprak toen hij de gelijkgeschakelde futurist Marinetti in Berlijn begroette: 'in einer Zeit, in der das neue Reich entsteht, an dem mitzuarbeiten der Führer, den wir alle ausnahmslos bewundern, auch die Schriftsteller berufen hat'. Terwijl Benn dit beweerde, werd Carl von Ossietzky, aan wiens Weltbühne hij had meegewerkt, intussen op last van de Führer mishandeld in het KZ-Esterwege, evenals Erich Mühsam in het KZ-Oranienburg en had Else Lasker-Schüler, door Benn eens als een der grootste Duitse dichteressen beschouwd en zelfs boven Annette Droste-Hülshof geplaatst, reeds de wijk moeten nemen naar het buitenland evenals Heinrich Mann, door hem nog slechts enkele maanden tevoren gevierd als: 'der Mensch der uns alle schuf'. Ook zijn intieme vriend Carl Einstein, die zich al jaren te voren openlijk van Marinetti had gedistancieerd, was reeds naar Frankrijk gevlucht, toen Benn als vertegenwoordiger van Hanns Johst en uit naam van de Unie van nationale schrijvers Mussolini's culturele afgezant in Berlijn plechtig begroette.

Ik *verwijt* hem, opzettelijk (want het is onmogelijk te veronderstellen, dat hij dit *niet* bewust deed) tweederangsfiguren als Bonsels, Walter Blöm, Paul Keller, von Münchhausen en Gustav Frenssen onder de 'ausgezeichnetste deutsche Erzähler' genoemd en in eenzelfde artikel Galsworthy betiteld te hebben als: 'eine kapitalistische Fregatte, über deren Familientragödie bereits die Backfische lachen'.

Ik *verwijt* hem, dat hij figuren als Lawrence, James Joyce en Paul Valéry met één enkel woord afdeed en over Jules Romains en Roger Martin du Gard spreekt als 'alle dieselben

---

*) *Mijzelf verwijt ik,* dat ik na de ineenstorting van het Hitlerregiem, na mijn terugkeer uit het K.Z. Dachau, niets van me heb laten horen en niet terstond opnieuw contact met hem heb gezocht. De dichter verkeerde toen in een periode van absolute verlatenheid en misschien had een eenvoudig woord van vriendschap uit de jaren van vóór '33 hem goed gedaan.

Gesellschaftstypen, dieselben psychologischen Mixers, es ist dieselbe hochstehende Substanzlosigkeit, es ist Können, aber selbst in diesem Können bleiben sie Zwerge'.

Dit was bewust: verráád!

•

Het beeld van Gottfried Benn, dat ik uit mijn herinneringen vormde is *éénzijdig*. Ik ben me dat terdege bewust, maar ik meende dat zijn dichterschap ook *deze* facetten vertoonde en had de behoefte juist daarop de nadruk te leggen.

Velen van ons hebben in de jaren der barbarij gedacht, dat de klove tussen hen en ons nooit meer te overbruggen zou zijn. Wij geloofden toen, dat we een wereld zouden winnen, waarin vele van onze idealen verwezenlijkt zouden worden.

Ik voor mij heb geen dezer idealen opgegeven, maar ik moet bekennen, dat nog maar enkele ervan verwerkelijkt werden. Weer denk ik vaak aan de woorden van Gottfried Benn, die voor mij ondanks al zijn tekortkomingen een sociale dichter gebleven is — de dichter-rebel vooral van zijn eerste verzen: 'Im Dunkel leben, im Dunkel tun, was wir können....'

Paul de Vree

DE EVOLUTIE VAN GARD SIVIK

De programmatische stukjes die in gard sivik 33 de 'nieuwe poëzie' of het 'nieuw realisme' trachten te bepalen lopen merkwaardig parallel met het plastische 'nouveau réalisme' waarvoor sedert 1960 Pierre Restany in de bres sprong. Raadplegen we even zijn tekst van januari 1963:

> Wij maken vandaag aan de dag de *algemene uitputting en sclerose van alle gevestigde vocabulaires* door: .... zekere individuele pogingen trachten de normatieve *basis* te vinden *voor een nieuwe uitdrukking*. Wat ze ons bieden is het boeiende *avontuur van een in zich zelf waargenomen realiteit, niet meer gezien door het prisma van een conceptuele of verbeeldende omschrijving*. Welk is dan haar kenmerk? *De introductie van een sociologische aflossing op het essentieel plan van de mededeling*.... De nieuwe realisten beschouwen *de wereld als een Schilderij, het Groot fundamenteel Werk, waarvan ze zich fragmenten toeëigenen, die ze een universele betekenis toekennen*. Zij bieden de realiteit in de verschillende aspecten van haar expressieve totaliteit.... Na het Niet en de Zéro, zie daar dan de derde positie van de mythe: *het anti-kunst-gebaar wordt een functionele houding*, een wijze om *zich van de uiterlijke realiteit van de moderne wereld meester te maken*. Dát is het nieuw realisme: een directe manier om weer *met beide voeten op de grond te staan*, op dat bepaald niveau waar de mens, zo hij er in slaagt *zich in de realiteit te integreren*, hij haar *gelijkstelt met zijn eigen trancendentie*, die *emotie* is, gevoel en tenslotte, nogmaals, *poëzie*.

Wat beweert nu Armando:

1. een konsekwent aanvaarden van de Realiteit,
2. belangstelling voor meer autonoom optreden van de Realiteit,
3. isoleren,
4. annexeren,

5. geen kunst, wel koel, zakelijk oog,
6. poëzie is een persoonlijke selektie uit de Realiteit.

en Buddingh:

1. de nieuwe poëzie kenmerkt zich dan ook in de eerste plaats door haar ingrijpende democratisering,
2. een revolutie in de dichtkunst betekent altijd: het binnenhalen van elementen, die tot op dat ogenblik als a-poëtisch of anti-poëtisch werden beschouwd, d.w.z. geen verschil tussen dichterlijke en ondichterlijke elementen,
3. bannen van alle romantiek,
4. het nieuwe is het woordgebruik en de mentaliteit,
5. alles in de wereld heeft het recht op poetry emotion.

en Gysen:

1. de poëzie ondergaat de weerstand van een taal die in het verleden ontstaan is,
2. elk woord is nu een constellatie van betekenispartikels, niet meer een ondeelbaar betekenislichaam,
3. de dagelijkse realiteit is de grondslag voor de poëzie.

en Cassuto:

1. poëzie is de tijd bijhouden, is actuele poëzie,
2. de werkelijkheid bestaat uit de dichter plus de wereld,
3. het gevoel is het intuïtieve richtapparaat, de intuïtieve leidraad,
4. annexatie van nieuwe woorden, nieuwe situaties, nieuwe emoties,
5. flitsende diagnoses maken,
6. het subjectieve ik: een schifter van verschijnselen,
7. de poëzie is verbruikgoed, tenslotte.

Het is duidelijk dat *de poëzie = het nieuwe realisme* de introductie beoogt van een *sociologische aflossing op het essentiële stadium van de mededeling:* de dichter zoekt naar reïntegratie in de werkelijkheid. Hoe? Door haar konsekwent te aanvaarden, tot de ware democratie van de taal over te gaan, deel uit te maken, niet als een romanticus, een elitemens, een outsider, een beat, maar als een producent van

poëzie, van een verbruikgoed. Alles berust dus op een zakelijke, functionele binding. De dichter behoort zich aan te passen aan de door de tijd nieuw ontstane woorden, de koele spiegel (foto) te worden van de heersende mentaliteit.

Hij doet aan diagnose, legt vast, spreekt wel van emotie, doch kent weinig ontroering. De waarneming is discontinu, dus ook de structuur van het gedicht, maar met het oog op de zakelijke mededeling (objectieve berichtgeving), verstaanbaar, richtend. Het dichterschap lijkt dan een maatschappelijke functie te worden, die positief, met *denk*-beelden weer wil leiden. Bv. de lof van de snelheid.

De snelheid doet ons goed.

Wij passeren
automobilisten en andere voorbijgangers.

De snelheid levert meer feiten, meer data,
meer inside information.

(Sleutelaar-Vaandrager)

Vermits de dichter niet interpreteert (zie Armando), blijft de 'inside information' in het dak steken. Is ze echter nog wel de moeite waard? Of

mensen
mensen?

feliciteer uzelf met dit geslaagd vervoer.
berust in uw verplaatsbaarheid
een mobiel begin een mobiel einde
(berust in uw vervangbaarheid)

(Cassuto)

Is deze poëzie nu 'werkelijk' nieuw t.o.v. de experimentele? (Ik beperk me tot deze). Blijkbaar berust het gehele programmatische arsenaal op voorgaanden in de vroegere stroming. Van Lucebert tot Gils zijn meer dan genoeg diagnoses en anonimiteit te vinden. Reeds Picasso zei dat de kunst geen adelskwartieren heeft. Alleen is het reflexieve ik, door de schiftings- of selektiemethode, aan de ene kant registratiever, aan de andere kant lustelozer geworden. De mentale revolutie die de 50ers betracht hadden, is niet geslaagd. Is het daarom dat de nieuwe realisten resoluut

het sociologisch diagram weer op de dagorde plaatsen? Hopen ze ditmaal zonder agressiviteit, met ietwat vergulde pil, de mentaliteit van een onverschillig publiek te veranderen? Het een dagelijkse droge moraliteit voor te houden? Poëzie als iets dat 'boven het leven staat' wordt in het recente werk van o.a. Hans Verhagen en C. B. Vaandrager doelbewust afgewezen, zegt Buddingh. Wellicht is dat een boutade. Want het werk van Verhagen en maats lijkt mij wel op een 'afrekening' te duiden. Er is ergens toch een ideëel vergelijkingspunt. Een constatatie als:

bv. één m² dagbladangst

is wel een interpretatie van realiteit, hetgeen naar het zeggen van Armando niet mag.

Oude principes in een nieuwe bustehouder

van Verhagen, is selektief gezien, wel subjectief geladen.

In de zg. 'nieuwe poëzie' is het aandeel pathos sterk gereduceerd. Maar dat was reeds in de gard sivikpoëzie vóór nummer 33 zichtbaar, als normale uitdeining van het ontgoocheld enthousiasme der 50ers. De invloed van Gils is trouwens groot — maar hij heeft een dimensie meer — en wat de economie van het woord zelf betreft, Freddy de Vree gaf een les in *'mots pour karin'*, terwijl van 'poetry emotion' gesproken, die meer bij hem dan bij Verhagen aanwezig is. De klimaatverandering waarover de nieuwe realisten het hebben is beneden de Moerdijk al lang bezig. Gysen vergist zich dat het maar louter formalisme is.

Het nieuwe realisme is m.i. weer een uiting van het ingeworteld Nederlands ontwaterings- of verlandingscomplex, zoals destijds de nieuwe zakelijkheid van Forum, na het expressionisme en vitalisme van Marsman, Van den Bergh, Engelman, e.a. Het opduiken van de naam Du Perron zegt dienaangaande veel. De trompetstoot tot een neutrale, grijze poëzie is hier gegeven.

Gard Sivik

Zij willen iets. Zij willen iets anders dan hun voorgangers. Dat zijn de experimentelen. Dat waren de experimentelen, zal hun theoreticus mij corrigeren (het laatste woord wordt bijna een gedicht; bijv.: corrigeren, wat is dat, mag dat, corrie-geren, corrie, corrie irrigeren, mag dat? mag dat wel gedrukt? dan corrigeren, zetter, wij gaan door, wij zetten door, enz. enz.). Zij zijn anders dan de experimentelen. Zij hebben iets vroegouds. Die anderen hadden iets (iets te) lang jongs. Voor vijftigers (nu niet overdrijven, laat gewoon over-drijven. O mijne moedertaal, is de schohohoonste taal). Zij schrijven niet met griffels op schone leien, zij schrijven erg clean, zegt hun woordvoerder, die kent goed engels. Zij schrijven als schone zakdoeken, o daar komt inkt aan, wat een mop, een inkt-mop. Zij schrijven veel inkt-moppen. Zij schrijven niet altijd cleanex. Wat willen zij dan? Zij willen eens iets anders. Zij willen informatie, zegt hun woordvoerder. Wat is dat, tegenwoordig? Wat verstaat u daar onder? Kunt u mij nog verstaan? Niet? het doet er ook niet toe. Wij gaan door, wij zetten gewoon door, met informatie. Onze theorie (schrijf op, waar is de deurpost, theo is met rie) is de informatietheorie. Maar dat woord is te lang. Daarom willen wij iets anders. Weet u iets anders? Wij willen geen aap (wie is dat?), geen noot-eboom, geen mies (nee, wij willen haar juist wel, wij schrijven ja ik wil), geen geit. Geen geit? wie wil er nu geen geit? Wij willen schrijven, met de pen. Kunnen wij dat? Het gaat best, houd hem goed vast. Soms schrijven wij niet met de pen, wij willen iets anders, wij proberen ook weleens te schrijven met de.. Mag dat dan? Mag dat niet gedrukt? Als het niet mag, zetten wij puntje, puntje puntje. Wij zijn zeer cleanex. Wij zetten door, wij zetten gewoon door. Op een schone bladzij, zonder schone lei. Wie weet wat er komt? Die krijgt de prijs. De schone bladzij is wit. Er kan veel op. Er staat haast niets op. Lekker. Gardsivik, bewaak haar. Ik hou niet van die zwarte lettertjes in het schone wit. Kunnen die niet weg? Dan wordt alles zo clean. Misschien wordt alles dan weer

goed. Tussen ons. Vindt u die paar lettertjes niet mooi? kom nou. Net een rouwstoet op het witte veld, zij beweegt zeer langzaam. En plechtig. Ik heb de gardsivikken zien bewegen, op de te-le-vi-sie. Nou maar, zij kunnen goed bewegen. Zij zijn een goede beweging. Zij kunnen goed lopen. Zie hen op de loop gaan. Zij kunnen goed lopen! Ik heb het zelf gezien. Geen hoed, geen jas, slechts baard. En regenscherm? nee, geen regenscherm. Verkeerde informatie. Maar goed lopen. Regen of geen regen? Laat maar waaien. Gewoon doorlopen. Is al moeilijk genoeg. Zij kunnen het. Kunnen zij goed dichten? Maar zij kunnen toch goed lopen! Dat is een goed begin. Altijd. Doorlopen, zegt de gardsivik. Dan houd ik maar op met schrijven. He, waarom nou? Het ging net zo mooi. Waarom ophouden? Waarom doorgaan? Informatie elders.

Zonder Irene, zonder ironie

Nu de kranten en weekbladen wel ongeveer alles over prinses Irene (what is in a name!) hebben gezegd, blijven ons thans, zonder Irene en zonder ironie, twee vragen sine ira sed cum studio bezighouden: Eros is een machtig vorst maar

> Hoe kon een Nederlandse prinses zo gemakkelijk in politiek verkeerde kringen verzeild raken?
>
> en hoe kon zij daar over zo schamel weinig Nederlandse begrippen blijken te beschikken?

A. D.

Werner Warmbrunn:
The Dutch under German Occupation 1940–1945
Stanford University Press, Stanford, Calf. '63.

Wat weet men in het buitenland van onze bezettingstijd? Dat zal wel niet veel meer of minder wezen dan wat ons omtrent dat buitenland in diezelfde periode voor de geest staat: iets over deze of gene, iets van dit of dat, maar niet veel in elk geval – en zoals de Anne Frank-cultuur bewijst, in volstrekt onhistorische proporties, hoeveel goeds de bewuste of onbewuste bevorderaars van die cultus ermee bedoeld en ook wel teweeggebracht hebben. Er is hier te lande geromantiseerd, gedramatiseerd: de dappere Deense koning, die ook een Jodenster zou dragen, de Franse maquis, het Warschause ghetto, de partisanen in de Abruzzen, alles heel begrijpelijk, en het buitenland doet dat met even goede trouw ten aanzien van de paar hoogtepunten in onze eigen historie van 1940–1945. Er was echter in den vreemde zeker plaats voor een goede, betrouwbare, wèl geproportioneerde geschiedenis van die jaren over Nederland en binnen het Angelsaksische taalgebied heeft Werner Warmbrunn deze leemte gevuld.

De schrijver heeft als kind korte tijd in ons land vertoefd en is als jongen van Joodse afkomst gered op een wijze, die wij, thans volledig het gevaar kennend, waaraan hij ontsnapt is, wonderbaarlijk mogen noemen. Na een in Amerika verrichte voorstudie bereidde hij zijn boek voor tijdens een verblijf hier te lande. Niet zonder reden brengt hij warme dank aan het in Amsterdam gevestigde Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en zijn directeur, dr. L. de Jong. Het kan geen kwaad eraan te herinneren, dat Nederland in dit Instituut een instelling bezit, waarmee geen enkel in Europa te vergelijken is – en misschien geen enkel ter wereld. Wie zich daar als lezer van Warmbrunn's boek van wil overtuigen, neme kennis van de bibliografie en de noten; ook voor de leek openbaart zich het enorme stuk assistentie, dat, bij alle verdienste van de auteur, wezenlijk tot het welslagen van zijn poging bijgedragen heeft.

Een geslaagde poging: dat laatste woord zinspeelt op een risico, op het risico, dat een *outsider* als hij (zo noemt hij zich zelf) juist als buitenstaander liep bij het behandelen van een geheel van problemen, waar de meest delicate aspecten niet aan ontbreken. Hier en daar is inderdaad een steekje gevallen, maar ik wil gerust herhalen, wat ik elders,

in een meer wetenschappelijk gerichte beoordeling, heb uitgesproken: het ware 'onsportief' deze tekortkomingen met nadruk aan te geven, temeer omdat Warmbrunn ons tenvolle profiteren laat van het voordeel, dat zulk een *outsider* zijn lezers bieden kan: de grotere objectiviteit.

Men onderschatte daarbij noch aard noch aantal van de hachelijke controversen, die deel uitmaken van de erfenis dier jaren. Voorzover deze op militair terrein liggen, raken zij de overgrote meerderheid van ons volk maar weinig; het trof mij echter wel, hoe ook hier Warmbrunn tot een bezonnen en genuanceerd oordeel komt, bijvoorbeeld omtrent het probleem van het bombardement van Rotterdam (blz. 9–10). Diezelfde lof kan ik hem toezwaaien voor zijn korte bespreking van een heel anders geaard probleem (blz. 25/6), dat ik maar zal aanduiden als de rol van Felix Kersten, ook dit gaandeweg uit de publieke belangstelling weggezakt. Maar dan zijn er nog altoos zulke precaire en penibele kwesties als bijvoorbeeld de schuld van Mussert (blz. 93/96), de Joodse wegvoering (blz. 177 o.m.), de spanningen tussen de verzetsbewegingen, waarbij Warmbrunn op m.i. alleszins verantwoorde wijze zijn eigen oordeel stelt tegenover dat van de Parlementaire Enquête-Commissie (blz. 213), de collaboratie, een terrein met vele valkuilen (blz. 272/5), tenslotte het verzet van Joden (blz. 280). Men zou zich de aardige opgave voor kunnen stellen, uit de behandeling van deze zo 'levensgevaarlijke' materies een portret van de schrijver te halen, maar Warmbrunn heeft ons dit a.h.w. kant en klaar geleverd op blz. 261 van zijn boek, met wat niet veel anders vormt dan een geloofsbelijdenis. Men luistere:

The ensuing discussion is based on the commonly accepted humanistic value judgments set forth in such documents as the Declaration of Independence, derived from Judaeo-Christian assumptions of the uniqueness and brotherhood of man and rejecting biological teleologies of human destiny. Since national socialism repudiated this universalist philosophy, the Second World War is regarded here not only as a conflict of sovereign states but also as a 'just war' in which the survival of basic human values, such as those present in Judaeo-Christian civilization, depended on the victory of the Allies over the Axis powers.

Warmbrunn heeft ons een voortreffelijk boek geleverd. Ik juich het toe, dat er een Nederlandse vertaling van zal verschijnen: van deze buitenlander kunnen wij, dank zij zijn kwaliteiten als mens en vakman, het een en ander leren.

J. Presser.

B. W. Schaper:
Tussen machtsstaat en welvaartsstaat
Van Gorcum en Co. Assen, 1963.

Het is een interessant kennissociologisch probleem waarom tot voor kort zo vele historici hun wetenschap in een bijkans volslagen afzondering beoefenden. Want op het gebied van de menswetenschappen, nam de geschiedenis toch wel een geïsoleerde positie in. Terwijl tussen sociologie, psychologie en anthropologie een regelmatige onderlinge uitwisseling van informatie plaats vond (waarbij de sociologen ook vaak nog kennis namen van hetgeen de geschiedeniswetenschap opleverde), bleef de historische wetenschap sterk op zichzelf staan. En het is wel een merkwaardige ontwikkeling dat, nu vooral jongere historici rekening met de overige menswetenschappen gaan houden, een belangrijk stuk sociologie duidelijk een a-historisch karakter gaat krijgen.

De neiging om ook met de bevindingen van sociologie en sociale psychologie rekening te houden, spreekt wel heel sterk uit het boek van de leidse historicus Schaper, *Tussen machtsstaat en welvaartsstaat*, waarin men een geschiedenis van de politieke theorie vindt. Of liever, want de vorige zin is wat te veel gegeneraliseerd, een geschiedenis van een aantal boeiende onderwerpen uit de politieke theorie.

In een zevental hoofdstukken geeft Schaper namelijk een bespreking van verschillende staatsconcepties. Achtereenvolgens komen aan de beurt de machtsstaat, rechtsstaat, volksstaat, klassenstaat, liberale staat, totalitaire staat (van links en rechts) en welvaartsstaat, steeds aan de hand van het werk van een politieke denker, die voor de betreffende conceptie representatief kan worden geacht. In de net genoemde volgorde van concepties zijn dit dan: Macchiavelli, Locke, Rousseau, Marx, Stuart Mill, terwijl voor de beide laatste staatstypen, die toch wel voor de twintigste eeuw kenmerkend zijn, een keur van figuren wordt besproken. Hoewel, zoals gezegd, Schaper zeker gevoelig is voor wat ook door de sociologie is gevonden, heeft hij zijn beschouwingen toch niet met een meer formeel-sociologische typering afgesloten. Aan de ene kant kan men deze zelfbeperking natuurlijk toejuichen, aan de andere kant is het jammer dat de historische hoofdstukken niet met een dergelijke ideaaltypische beschrijving eindigen. De bruikbaarheid van het boek voor sociologen zou er door zijn verhoogd.

Het werk geeft op een heldere en dikwijls indringende wijze het materiaal waarmee de politiek-socioloog verder kan werken.

P. Valkenburgh

EEN LEERZAME DETECTIVE

Twee jaar na de verschijning van het eerste deel van dr. C. F. van Parreren's *Psychologie van het leren* is vorig jaar deel twee uitgekomen.*)

Juist in deze tijd, waarin het onderwijs in ons land eindelijk eens een beetje in beweging komt en waarin onderwijsresearch meer dan alleen maar vrijblijvende aandacht trekt, is het de moeite waard om een heldere inleiding in de materie van de leerpsychologie ter hand te nemen. Het terrein dat van Parreren bestrijkt is hoofdzakelijk dat van de leerpsychologische theorie, voortdurend stevig gefundeerd door experimentele bevindingen; maar af en toe worden er praktische implicaties van bepaalde bevindingen vermeld, die dan ineens de lezer weer doen beseffen hoezeer deze materie met vele aspecten van ons dagelijks leven vervlochten is.

Waren in het eerste deel verloop en resultaten van leerprocessen aan de orde, in het tweede deel richt de schrijver de aandacht op de actualisering (= het blijk geven) van leerresultaten, op factoren die hiertoe aanleiding geven, op condities waaraan voldaan moet worden wil actualisering plaats vinden, op beperkende invloeden, etcetera.

In merkwaardige tegenstelling tot deel I, waar van Parreren zich een sterk voorstander betoonde van een pluralistische beschouwingswijze (= een niet alles onder één theoretische noemer willen brengen) en unitaristische pretenties van andere leertheoretici bekritiseerde, komt hij hier voor den dag met een eigen theorie waarin alle genoemde leerpsychologische verschijnselen wonderwel blijken te passen. Deze z.g. 'systeemtheorie' wordt echter naar voren gebracht op een zeer overtuigende wijze deels door een hecht experimenteel fundament, deels door een manifest zelfkritische houding die geen moeilijkheid met handige aandachtsafleiding of dikke woorden camoufleert. Het geheel maakt dan ook een nuchtere en weldoortimmerde indruk. Bovendien is het weldadig helder geschreven. Wel moet de lezer voortdurend zijn aandacht strak bij de lectuur houden. Een

*) Dr. C. F. van Parreren. Psychologie van het leren; actualisering van leerresultaten. Van Loghum Slaterus, Arnhem; W. de Haan, Zeist. 1962. *f* 8,90.

detective is het niet; of misschien juist wel, maar dan bepaald geen gemakkelijke.

Een overigens ondergeschikt punt van kritiek moet me nog wel uit de pen: deel II laat zich minder onafhankelijk van deel I lezen dan de inleiding pretendeert. Veel in deel I uitvoerig uiteengezette en gedefiniëerde terminologie wordt hier namelijk bekend verondersteld of met een enkel, m.i. te summier woord nog even toegelicht. De in de inleiding genoemde behoefte naar deel I te grijpen komt dan ook niet alleen voort uit 'een zekere nieuwsgierigheid' zoals van Parreren zegt, maar ook uit een hoop op verheldering van begrippen, dunkt me. Overigens lijkt dit me in de praktijk geen bezwaar, omdat de meeste lezers van deel II waarschijnlijk deel I al onder ogen hebben gehad.

P. v. d. Loeff

ALWEER OVER TACHTIG

Met het nieuwe boekje van Gerben Colmjon, *De beweging van Tachtig; een cultuurhistorische verkenning in de negentiende eeuw* *), ontmoeten wij in nieuwe vorm, veranderd, verbeterd, bijgeschaafd en aangevuld, zijn eerder werk *De oorsprongen van de Renaissance der litteratuur in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw* (1947), dat op zijn beurt eenzelfde voorganger had in *De Renaissance der cultuur in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw* van 1941. De strekking van deze trits werken is door de jaren heen dezelfde gebleven.

Colmjons opvatting van de litteratuur doet wat verouderd aan, maar zolang men de beperktheid van zijn doelstelling (invloedje-aanwijzen) in de gaten houdt, kan men zich met dit boekje vol anekdotes en vondsten — waaronder vele van Colmjon zelf — uitstekend amuseren. Er zijn echter enkele storende vergissingen, o.a. de theorie omtrent de bloei van onze zeventiende-eeuwse litteratuur, die Colmjon ophangt aan gegevens omtrent het (geringe) aantal werken van Vondel, Hooft en Bredero dat destijds in druk verscheen en in de boekhandel terechtkwam; neemt men daarbij in aanmerking dat het geen oplagen van vele duizenden exemplaren zijn geweest, maar eerder van enkele honderden, dan komt men ertoe te constateren dat de litteraire bloei van de Gouden Eeuw, in het bijzonder die van Vondel, pas in de negentiende moet zijn begonnen, en wel door de studie voor de akte van hoofdonderwijzer (blz. 51). De boutade is

*) Aula-pocket 1963.

niet onvermakelijk, maar verraadt toch een gering besef voor de positie van het gedrukte boek in een eeuw waarin het litteraire werk nog in handschrift placht te circuleren. In een navolgende bewerking kunnen dergelijke onvolkomenheden gemakkelijk worden verwijderd.

L. Ross

MEDEWERKERS

Wim Gijsen, zie het februari-nummer.

Teo Anton van Kooten, 1938, studeert filosofie. Woont in Breda.

Nico Rost, 1896. Publiceerde o.a. 'Goethe in Dachau', 'Nog draaft Beyaard', 'Veranderd klimaat in Polen'. Woont in Amsterdam.

P. Spigt, zie het april-nummer.

Jan Vanhaelen, 1942, student 'Instituut voor Joernalistiek', publiceerde in tijdschriften en kreeg de poëzieprijs van Laudegem 1962.

Paul de Vree, 1909, leraar geschiedenis. Publiceerde Een kringloop (roman); Egelrond; Grondbeeldig; Pl. acid. amore (gedichten); Throw in (Duiding der Vlaamse 55ers) (kritiek). Woont in Antwerpen.

ONTVANGEN BOEKEN

E. de Beaumont: *Op weg naar Don Quichotte.* Boucher.
H. A. Meijer: *De Boekanier.* Tjeenk Willink.
A. Teister: *De huisgod spreekt.* Querido.
Belcampo: *Verborgenheden.* Idem.
A. Pieyere de Mandiargues: *Het bloed van het lam.* Idem.
Theun de Vries: *Eros in hinderlaag.* Bert Bakker.
Woe-sjoeang: *De weergaloze bruid.* Bert Bakker.
Heideland-pockets: A. Berkhof, *De student gaat voorbij;* V. Depauw, *Triptiek van heimwee en berusting;* K. Goossens, *Het verzonnen geluk;* J. Ray, *Griezelen;* R. J. Seghers, *Sonate voor Louise;* R. Simons, *De Britten in hun hemd;* H. Thans, *De stroom der dagen;* P. Theys, *Sport zogezegd;* L. Vandaele, *De vergeten man;* A. v. d. Velde, *Schep vreugde in 't leven;* S. Weyts, *Ik heet Livine.*

INHOUD

Anna Muntjewerf: 'Om erger te voorkomen' . . 257

P. Spigt: Herman Heijermans (1864–1924) . . 267

Anthonie Donker: Her en der, heg noch steg . . 277

Wim Gijsen: Berichten anno vroeger I . . . 278

Jan Vanhaelen: Een kluizenaar 282

Foto 283

Teo Anton van Kooten: Russische observaties . . 284

Nico Rost: Mijn ontmoetingen met Gottfried Benn . 291

Paul de Vree: De evolutie van Gard Sivik . . . 317

Kort bestek, A.D. 321

Boekbesprekingen:

J. Presser: Werner Warmbrunn, The Dutch under German Occupation 323

P. Valkenburgh: B. W. Schaper, Tussen machtsstaat en welvaartsstaat 325

P. v. d. Loeff: Een leerzame detective . . . 326

L. Ross: Alweer over Tachtig 327

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waarvan deelnemers: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel en anderen.
  128 pag. (2 delen) *f 3,–/Bfr. 50*
- HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN met bijdragen van o.a. A. Romein-Verschoor, W. F. Wertheim, Fr. de Jong Edz., O. Noordenbos, N. A. Donkersloot en J. Presser.
  156 pag. en portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*
- 10 NEDERLANDSE VERHALEN van Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
  124 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- SPANJENUMMER, een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a. Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
  104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 2,80/Bfr. 40*
- KUNSTPOLITIEK NUMMER met medewerking van: Prof. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena; 100 jaar kunstpolitiek „Van neen tot grondwetsartikel".
  108 pag. *f 3,–/Bfr. 50*
- DROOGSTOPPELNUMMER, met medewerking van: W. F. Wertheim, Mevr. A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.
  120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 3,25/Bfr. 45.*

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.

DRACHTEN — Telefoon 05120-2641 — Giro 801077